

**O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA ARNAWLI'
BILIM MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Qol jazba huquqi'nda

UDK : 494.3

BERDAQOVA GU'LZIYRA JANGABAYEVNA

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'

5A220102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili)

Magistr

akademiyali'q da'rejesin ali'w ushi'n jazi'lg'an

dissertaciya

MAK da jaqlawg'a ruxsat berildi:

Magistratura bo'limi basli'g'i':

yu.i.k., doc. A. Gulimov

Kafedra basli'g'i':

prof. M. Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

O'zbekistan ilimler akademiyasi'

akademigi Abatbay Dawletov

No'kis – 2013

Mazmuni'

Kirisiw

- Dissertaciya temasi'ni'n' tiykarlamasi' ha'm woni'n' aktualli'g'i'.....	3
- Izertlew obyektini ha'm predmetinin' belgileniwi.....	4
- Izertlewdin' maqseti ha'm wazi'ypalari'.....	4
- Izertlewdin' tiykarg'i' ma'seleleri ha'm gipotezasi'.....	5
- Tema boyi'nsha qisqasha a'debiyatlar tallawi'.....	5
- Izertlewdi qollanilgan usullardin' qisqasha si'patlamasi'.....	9
- Izertlew na'tijelerinin' teoriyalig' ha'm a'meliy a'hmiyeti.....	10
- Izertlewdin' ilimiy jan'ali'g'i'.....	10
- Dissertaciya qurami'ni'n' qisqasha si'patlamasi'.....	11

I Bap. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' tariyxi'y shig'isi' jag'innan so'zlik qurami'

1.1. Wo'z so'zlik qatlam.....	13
1.2. Basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zler.....	32

II Bap. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' leksikasi'ni'n' semantika-stilistikali'q wo'zgeshelikleri

2.1. So'zlerdin' ko'p ma'nililigi.....	45
2.2. Sinonimlar.....	51
2.3. Antonimlar.....	53
2.4. Omonimlar.....	57
2.5. Go'nergen so'zler.....	59
2.6. Frazologizmlar.....	62

III Bap. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda qollanilwi' sheklengen so'zler

3.1. Awi'zeki so'ylew tilinin' birlikleri.....	67
3.2. Varvarizm ha'm vulgarizm so'zler.....	71
3.3. Kasiplik so'zler.....	73
3.4. Jargonizmlar.....	76
3.5. Tabu ha'm evfemizimlar.....	77

Juwmaq.....	81
--------------------	-----------

Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	84
--	-----------

Kirisiw

Dissertaciya temasi'ni'n' tiykarlamasi' ha'm woni'n' aktualli'g'i'.

Qaraqalpaq til biliminde fonetika, leksikologiya, grammatika, dialektologiya ha'm til tariyxi' tarawları'na baylanı'sli' ko'p g'ana ma'seleler sheshilip, bir sistemag'a tu'siwine qaramastan, yelege deyin izertleniwin ku'tip turg'an ma'seleler ko'p.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ma'deniy turmi'si'nda ayri'qsha wori'n iyeleytug'i'n ko'rkem so'z sheberlerinin' shi'g'armaları'n lingvistikali'q bag'darda izertlew u'lken a'meliy a'hmiyetke iye. Sebebi a'debiy til – uluwma xaliqli'q tildin' ko'rkem so'z sheberleri ta'repinen qayta islengen, do'retiwshilik bag'dari'nda bayi'ti'lg'an tu'ri. Ko'rkem so'z sheberi usi' do'retiwshilik procesti basqari'p ha'm rawajlandi'ri'p baradi'.

Sh.Seyitovti'n' (1937-1996) a'debiy do'retpeleri a'debiy tilimizdi bayi'ti'wda ayri'qsha wori'n iyeleydi. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armaları' a'debiyattani'w ilimi ko'z qarasi'nan bir qansha izertlengenine qaramastan¹, shi'g'armaları'ni'n' leksikasi', tillik wo'zgeshelikleri qaraqalpaq til biliminde ha'zirge shekem arnawli' monografiyali'q bag'darda izertlenilmedi. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armaları'ni'n' leksikasi'n teren' ha'm ha'r ta'repleme u'yreniw ha'zirgi da'wir ushi'n a'hmiyetli, sebebi, Sh.Seyitov shi'g'armaları'ni'n' leksikasi' wog'ada bayli'g'i', bayanlawdag'i' semantikali'q, stillik wo'zgeshelikleri menen aji'rali'p turadi'. Ko'rkem so'z sheberlerinin' leksikasi' qaraqalpaq til biliminde izertlewshiler ta'repinen bir qansha so'z yetilse de, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi' yele arnawli' izertlew din' obykti bolmadi'. Sol ushi'n da Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi', semantikali'q wo'zgesheliklerin teren'irek

¹ Досимбетова А. А. Шаўдирбой Сейитов лирикасида бадий шакл (анъанавий ва янги шакллар уйғунлиги, ифода усуллари, эркин шеърларнинг шаклий хусусиятлари). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 2008. 23 б; Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988; Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис: Билим, 2004; Бекбергенова З. Хәзирги заман қарақалпақ поэзиясында халық аўызеки поэтикасының дәстүрлери (70-80-жыллар). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 1995; Гайлыева О. Хәзирги қарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық хәм формалық қәсийетлери (1970-2000-жыллардағы еркин қосық хәм насырый қосықлар). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 2006.

ha'm ha'r ta'repleme izertlew aldi'mi'zda turg'an a'hmiyetli wazi'ypalardi'n' biri boli'p tabi'ladi'.

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi', semantikasi'q wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme izertlew u'yreniliwi tiyis aktual ma'selelerdin' biri.

Izertlew obykti ha'm predmetinin' belgileniwi. Magistrlik dissertაციyani'n' izertlew obyektine «Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' leksikasi'» degen tema ali'ndi', yag'ni'y, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' leksikasi', woni'n' semantikasi'q wo'zgeshelikleri jumi'sti'n' tiykarg'i' obykti yesaplanadi'.

Qaraqalpaq tilindegi shayi'r ha'm jazı'wshi'lar shi'g'armalari' tilinin' wo'zgeshelikleri tuwralı' til biliminin' ha'r qı'yli' tarawları'nda uluwma ayti'lg'an pikirler ushi'rasi'p, bul miynetlerde Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi', semantikasi'q wo'zgeshelikleri haqqi'nda uluwma so'z yetilmegen. Sonli'qtan, biz bul jumi'sta Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi', semantikasi'q wo'zgesheliklerin ani'qlawdi' izertlewdi'n' tiykarg'i' obykti yetip belgiledik.

Magistrlik dissertაციyani'n' predmeti – Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nan ji'ynalg'an tillik faktler yesaplanadi'.

Izertlewdi'n' maqset ha'm wazi'ypalari'. Biz jumi'si'mi'zda Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi', semantikasi'q wo'zgesheliklerin izertlewdi maqset yetip aldi'q. Sebebi, qaraqalpaq tilinde Sh.Seyitov shi'g'armalari' tilinin' wo'zgeshelikleri haqqi'nda jazı'lg'an ilimiy miynetler joq. Biz sol ushi'n da Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'q wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme izertlewdi basli' maqset yetip qoydi'q.

Bizin' magistrlik dissertაციyami'zdi'n' tiykarg'i' maqseti Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' leksikasi'ni'n' semantikasi'q mu'mkinshiliklerin, wo'zgesheliklerin u'yreniwden ibarat. Belgilengen maqsetke yerisiw ushi'n to'mendegi wazi'ypalardi' sheshiw belgilendi:

- qaraqalpaq til bilimindegi shayi'r ha'm jazı'wshi'lardı'n' shı'g'armaları'ni'n' tilinin' izertleniwın u'yreniw;

- Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'ni'n' so'zlik quramı'nda jumsalǵ'an so'zlerdi tariyxı'y-etimologiyalı'q ko'z qarastan u'yreniw;

- Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'n tematikali'q toparlarg'a aji'rati'w;

- Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'n leksika-semantikali'q ha'm stillik wo'zgesheliklerin u'yreniw;

- Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'nda so'zlerdin' qollanı'lı'w wo'risin ani'qlaw;

- Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'nda jazı'wshi'ni'n' jeke stiline ta'n leksikali'q birliklerdi ani'qlaw.

Izertlewdi'n' tiykarg'i' ma'seleleri ha'm gipotezasi'n 1) Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikali'q quramı'ni'n' qaraqalpaq milliy tili wo'zgesheliklerin wo'zinde sa'wlelendirgenligi; 2) shı'g'armada qollanı'lg'an ko'rkemlew quralları', stilistikali'q wo'zgeshelikler wo'zinin' ko'rkemligi menen aji'ralı'p turi'wi'; 3) shı'g'armanı'n' basqa jazı'wshi'lardı'n' shı'g'armaları'na salı'sti'rg'anda bay ha'm ra'n'-ba'ren'ligi menen aji'ralı'wi' si'yaqlı' ma'seleler quraydı'.

Tema boyi'nsha qı'sqasha a'debiyatlar tallawı'. Jazı'wshi' – bul wo'zi jasap atı'rg'an da'wirdin' aynası'. Woni'n' shı'g'armaları' sol da'wir kartınası'n beretug'i'n do'retpeler. Jazı'wshi' shı'g'armanı' do'retiw ushi'n wo'zinin' bar bilimin, i'qlası'n, sanası'n, teren' woyi'n sol do'retpenin' a'tırapi'nda ja'mlestiredi. Xalı'q tilinin' tiykarg'i' ni'zamli'li'qları'na su'yengen halda shı'g'armalar do'retedi. Bizin' qaraqalpaq xalqı'ni'n' XX a'sirdegi a'debiyatı'mı'z tulǵ'aları' I.Yusupov, T.Qayı'pbergenov, Sh.Seyitov ha'm basqalar biri yekinshisin qaytalamaytug'i'n so'z ustaları' bolı'p tabı'ladı'. Wolardı'n' shı'g'armaları' – bizlerdin' sanamı'zdi'n' ruwxı'y azi'g'i'. Sonlı'qtan da wolardı'n' do'retken shı'g'armaları'n woqi'w ha'm

si'n ko'z qaras penen tallaw bu'gingi ku'ngi tilshi-ilimpazlari'mi'zdi'n' alg'a qoyg'an ma'selelerinin' biri.

Qaraqalpaq a'debiyati' wa'killeri shi'g'armalari'ni'n' tilin izertlew yen' da'slep XVIII-XIX a'sirlerdegi klassik shayi'rlar tilin izertlewden baslandi'. Yen' da'slep Ye.Berdimuratovti'n' Jiyen ji'raw shi'g'armalari'ni'n' tilin u'yreniwge arnalg'an maqalasi' basi'li'p shi'qti'.¹ Wonda Jiyen ji'raw shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri birinshi ret lingvistikali'q ko'z qarastan izertlenip, ilimpaz Jiyen ji'rawdi' qaraqalpaq jazba a'debiyati'n baslawshi' si'pati'nda bahalaydi'.

Qaraqalpaq klassik shayi'rlari' Jiyen ji'raw, Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq ha'm Wo'tesh shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri D.Saytov ta'repinen arnawli' izertlenip, wol bul temada 1971-j'i'li' kandidatli'q dissertaciya jaqladi' ha'm 1989-j'i'li' monografiyasi'n kitapsha yetip ja'riyaladi'.² Sonday-aq wol Berdaq ha'm A'jiniyaz shi'g'armalari'ni'n' so'zligin du'zdi'.³

D.Nasi'rovti'n' doktorli'q dissertaciyasi'nda klassik shayi'rlar shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgesheliklerin so'z yetken bo'liminde bul ma'selege de qi'sqasha toqtag'an.⁴

D.Nasi'rov ha'm M.Ayi'mbetovlardi'n' «Berdaq tan'lamali' shi'g'armalari'ni'n' alfavitli jiyilik so'zligi» degen kitabi'nda shayi'rdi'n' shi'g'armalari'nda jumsalg'an so'zler EEMde statistikali'q usi'l menen yesaplap shi'g'i'lg'an ha'm Berdaqti'n' 1987-j'i'lg'i' toplami'nda 10927 so'z jumsalg'ani' ko'rsetilgen.⁵

D.Nasi'rov, W.Dospanov, A.Bekbergenov, D.Saytovlardi'n' avtorli'g'i'ndag'i' 1995-j'i'li' «Qaraqalpaq a'debiyati' klassikleri shi'g'armalari'ni'n' tili» degen atamadag'i' miynet baspadan shi'g'i'p, bul

¹ Бердимуратов Е. Жийен жыраў шығармалары тили ҳаққында. // Ж. Әмиўдәрәя. -1958. -№4. -Б.107-114.

² Сайтов Д. Язык каракалпакских поэтов XVIII-XIX вв. Автореф. дис... канд. фил. наук. -Алма-Ата. 1971; XVIII-XIX әсирдеги каракалпак шайырлары шығармаларының тили. -Нөкис: Каракалпакстан, 1989.

³ Сайтов Д. Бердақ хәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги. -Нөкис: Каракалпакстан, 1970.

⁴ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань: 1976. -С.221-226.

⁵ Насыров Д., Айымбетов М. Бердақ таңламалы шығармаларының алфавитли жийилик сөзлиги. - Нөкис: 1993. -128 б.

miynette Jiyen ji'rawdan baslap, Ayapbergen shayi'rg'a shekemgi arali'qtag'i' shayi'rlardi'n' shi'g'armalari' tiline talqi' jasalg'an.¹

A'jiniyaz Qosi'bay uli' XI'X a'sir qaraqalpaq klassik shayi'rlari'ni'n' ishinde wo'zinin' tillik bayli'g'i', shi'g'armalari' tilinin' ayri'qsha wo'zgeshelikleri menen belgilenedi. Woni'n' shi'g'armalari' tilin woqi'ti'w ma'seleleri, jeke tillik wo'zgeshelikleri tuwrali' A'.Niyazovti'n' bir qansha maqalalari' baspaso'z betlerinde ja'riyalandi'.² Sonday-aq, shayi'r tilindegi metaforalardi'n' qollani'li'wi' boyi'nsha A.Worazi'mbetov ha'm R.Sadi'qovalardi'n' maqalasi' jari'q ko'rди.³ A'jiniyaz shi'g'armalari'ni'n' fonetikalı'q ha'm morfologiyalı'q wo'zgeshelikleri G.Qarli'baeva ta'repinen arnawli' izertlenip, wol bul temada 2002-ji'li' kandidatlı'q dissertaciya jaqladi' ha'm 2012-ji'li' monografiyası'n kitapsha yetip ja'riyaladi'.⁴

Berdaq – qaraqalpaq xalqi'ni'n' maqtani'shi'. Woni'n' shi'g'armalari'ni'n' tili a'piwayi'li'g'i', xali'qqa ken' tu'sinikliligi menen aji'rali'p turadi'. Woni'n' shi'g'armalari'ni'n' tilin ko'pshilikke tani'sti'ri'wda ha'm izertlewde H.Hamidovti'n' worni' ayi'ri'qsha. H.Hamidovti'n' Berdaq shi'g'armalari' ha'm wolardi'n' tili jo'ninde bir qansha arnawli' maqalalari' jazi'ldi', sonday-aq 1974-ji'li' jazi'lg'an ocherkinde, 1985-ji'li' jazg'an qollanbasi'nda, 1986-ji'li' jazg'an monografiyası'nda bul temag'a ayi'ri'qsha toqtap wo'tken.⁵ A'sirese, woni'n' 1995-ji'li' «Рукописные наследие Бердаха» kitabi'ni'n' basi'li'p shi'g'i'li'wi' ulli' shayi'ri'mi'zdi'n' jazg'an do'retpelerin arab a'lipbesindegi variantlari' menen ken' ja'miyetshiliktin' jaqi'nnan tani'si'wi'nda u'lken a'hmiyetke iye boldi'. Wonda shayi'rди'n' «Shejire», «Xorezm» shi'g'armalari'ni'n' fonetika-morfologiyalı'q

¹ Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. - Нөкис: Билим, 1995.

² Ниязов Ә. Әжинияз шығармалары тили хәм оны изертлеў хәм оқытыў мәселелери. // «Қарақалпақстан муғаллими», 1997, №1-2; Әжинияз шығармалары тилинің хусуўсыз белгилери жөнинде. // «Әмиўдәрә», 2000, №6.

³ Оразымбетов А., Садықова Р. Әжинияз шығармаларында метафоралардың қолланылыўы. // Қарақалпақ тилинің мәселелери. Илимий мақалалар топламы. - Нөкис: 1999.

⁴ Қарлибаева Г. Ажиниёз асарлари тилининг фонетик-морфологик тавсифи. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2002.

⁵ Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974; Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликлери. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1985; Каракалпакский язык XIX вв начало XX века по данным письменных документов. -Ташкент: Фан, 1986.

si'patlamasi', shi'g'armalari'ni'n' transkripciyasi', rus tiline awdarmasi', so'zlik ha'm qoljazbalardi'n' fotokopiyalari' berilgen.¹

Berdaq shi'g'armalari' tilinin' fonetikasi', leksikasi' ha'm grammatikasi' Sh.Abdinazimov ta'repinen arnavli' izertlenip, doktorli'q dissertaciya jaqladi'.² Wonda shayi'r shi'g'armalari'ni'n' tili Orxon-Enisey jazba yestelikleri tiline ha'm ha'zirgi qaraqalpaq tiline sali'sti'ri'li'p u'yrenilgen. Woni'n' izertlewlerinin' juwmaqlari' bir qansha kitapshalar boli'p basi'li'p shi'qti'.³

XIX a'sirdegi klassik shayi'rlari'mi'z tilindegi almasi'qlar B.Ubaydullaev ta'repinen arnavli' izertlenip, wol bul temada 2006-ji'li' kandidatli'q dissertaciya jaqladi' ha'm 2012-ji'li' monografiyasi'n kitapsha yetip ja'riyaladi'.⁴

XX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' wa'killerinin' tillik wo'zgesheliklerin arnavli' toli'q qamti'lg'an tu'rde izertlew, u'yreniw boyi'nsha jumi'slar bolmasa da, til biliminin' ayi'ri'm tarawlari' boyi'nsha islengen jumi'slar ko'zge taslanadi'.

M.Da'ribaev shi'g'armalari' tilinin' wo'zgeshelikleri boyi'nsha A.Bekbergenov ha'm T.Bekbergenovlardi'n' maqalasi' ja'riyalandi'.⁵

T.Jumamuratovti'n' tilindegi metaforalardi'n' qollani'li'wi', uluwma xali'qli'q ha'm jeke stillik metaforalar, wolardi'n' wo'zgeshelikleri boyi'nsha Ye.Allanazarov kandidatli'q dissertaciyasi'n qorg'adi'.⁶

¹ Хамидов Х. Рукописное наследие Бердаха. – Нукус: Билим, 1995.

² Абдиназимов Ш. Язык произведений Бердаха. Автореф. дис. ...докт. фил. наук. - Нукус. 2001.

³ Абдиназимов Ш. Бердақ дөретпелериниң фонетикасы. - Нөкис: Билим, 1994; Бердақ хәм қарақалпақ жазба әдебий тили. - Нөкис: Билим. 1997; Сөзлерим мерўертдур айтылған хәр бир. - Нөкис: Билим, 1997; Бердақ шығармалары тили. – Ташкент: Фан, 2006.

⁴ Убайдуллаев Б.Г. XIX аср қарақалпақ мумтоз шоирлари асарлари тилида олмошларнинг лексик-грамматик хусусиятлари. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2006.; Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде алмасықлар. -Нөкис: Қарақалпақстан. 64 б.

⁵ Бекбергенов А., Бекбергенов Т. М.Дәрибаев прозасының гейпара тил өзгешеликтери. // «Әмиўдәрья», 2000, №3.

⁶ Алланазаров Е. Қарақалпақ тилида метафораларнинг стилистик қўлланилиши (Т.Жумамуратовнинг поэтик асарлари мисолида). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2002.

XX a'sir proza janri'ni'n' bayteregi T.Qayi'pbergenovti'n' rus tiline awdari'lg'an shi'g'armalari'ndag'i' milliylikti beriwdegi til yelementlerinin' wo'zgeshelikleri boyi'nsha D.Dospanovani'n' maqalasi' ja'riyalandi'.¹

Wo'zbekstan Qaharmani', xalqi'mi'zdi'n' su'yikli shayi'ri' I.Yusupov shi'g'armalari' tilindegi ko'mekshi atawi'shlardi'n' qollani'li'wi' boyi'nsha G.Ma'mbetnazarovani'n' monografiyasi' baspaso'zde jari'q ko'rdi'.² Sonday-aq, shayi'r shi'g'armalari'nda kelbetliklerdin' stilistikali'q qollani'li'w wo'zgeshelikleri boyi'nsha B.Yusupova 2001-j'i'li' kandidatli'q dissertaciya qorg'adi'.³

XX a'sir qaraqalpaq a'debiyati'na belgili u'les qosqan, sol da'wir qaraqalpaq a'lipbesinin' jarati'li'wi'na tiykar salg'an shayi'r, dramaturg S.Ma'jitov shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri boyi'nsha B.Dilanov 2012-j'i'li' kandidatli'q dissertaciyasi'n qorg'adi'.⁴

Ko'rip wo'tkenimizdey, qaraqalpaq a'debiyati'nda qa'lem terbetip kiyati'rg'an zamanlas shayi'r ha'm jazi'wshi'lari'mi'zdi'n' shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri toli'q bolmasa da ayi'ri'm tu'rde so'z yetilgenin ko'riwimizge boladi'. Biraq bizin' izertlew obyekti yetip alg'an Sh.Seyitovti'n' shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri maqala yamasa monografiya tu'rinde izertlew din' obyektine aylang'ani'n ko'rmeymiz. Usi'nnan-aq jazi'wshi' shi'g'armalari'ni'n', a'sirese woni'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'n izertlew bu'gingi ku'n qaraqalpaq til biliminin' aldi'nda turg'an a'hmiyetli wazi'ypalardi'n' biri yekenligin ko'rsetedi.

Izertlewde qollani'lg'an usi'llardi'n' qi'sqasha si'patlamasi'.
Dissertaciya li'q jumi'sta izertlenip ati'rg'an materiallardi'n' bag'dari'na ha'm aldi'na qoyg'an maqsetine baylani'sli' sali'sti'ri'w ha'm bayanlaw metodlari' qollani'ldi'. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'ni'n'

¹ Доспанова Д. Жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың орыс тилиндеги шығармаларының миллий лексикасы мәселесине. // Қарақалпақ тилинің мәселелери. Илимий мақалалар топламы. Нөкис, 1999.

² Мәмбетназарова Г. Ибрайым Юсуповтың қосықларында дөренди атауышлардың стильлик қолланылыўы. - Нөкис: 1994.

³ Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении (на материалах произведения И.Юсупова). Автореф. дис... канд. филол. наук. – Нукус: 2001.

⁴ Диланов Б.Г. С.Мажитовнинг ижоди ва қарақалпоқ адабий тили. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2012. – 23 б.

semantikali'q ha'm stillik wo'zgesheliklerin ani'qlawda struktural-semantikali'q usi'l qollani'ldi'.

Temani' izertlew bari'si'nda Prezidentimiz I.A.Karimovti'n' bayanatlarini' ha'm shi'g'i'p so'ylegen so'zlerinde, hu'kimet qararlari'ndagi' milliy qadiriylari'mi'zdi', ma'deniy miyraslari'mi'zdi' qayta tiklew, ana tilimizdi teren' u'yreniw ha'm ma'mleketimiz g'a'rezsizligin bekkemlew joli'nda wolardan wo'nimli paydalani'p, milliy ideologiyani' rawajlandi'ri'w boyi'nsha pikirlerin basshi'li'qqa aldi'q. Sonday-aq, til, tariyx, ruwxii'li'q haqqi'ndagi' pikirleri metodikali'q tiykar wazi'ypasi'n wo'tedi. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'ni'n' semantikali'q ha'm stillik wo'zgesheliklerin ani'qlawda 1978-1990-ji'llar arali'g'i'nda ja'riyalang'an Sh.Seyitovti'n' IV tomli'q «Xalqabad» romani' izertlew jumi'si'na derek si'pati'nda xi'zmet yetti.

Izertlew na'tiyjelerinin' teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyeti. Izertlew jumi'si'ni'n' na'tiyjeleri qaraqalpaq a'debiy tilin u'yreniwge qosi'lg'an u'les boli'p, keleshekte usi' bag'darda izertlew jumi'slari'n dawam yettiriw ushi'n isenimli tiykar boli'p xi'zmet yetedi. Bul jumi'sti'n' materiallari'n joqari' woqi'w wori'nlari'nda «Qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'», «Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi'», «Qaraqalpaq tilinin' stilistikasi'» ha'm t.b. teoriyali'q kurslardi' woqi'ti'w bari'si'nda qollanba qural si'pati'nda woqi'ti'wshi'lar ha'm filolog studentler paydalani'wi' ushi'n xi'zmet yetedi.

Izertlewdi'n' na'tiyjesinde ali'ng'an juwmaqlar qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'n, frazeologiyasi'n u'yreniwge qosi'lg'an u'les boli'p, keleshekte usi' bag'darda izertlew jumi'slari'n dawam yettiriw ushi'n tiykar boli'p xi'zmet yetedi. Bul tema boyi'nsha qollanbalar jazi'wda, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'ni'n' semantikasi' ha'm stillik wo'zgesheliklerin u'yreniwde ju'zege kelgen pikirler qaraqalpaq til biliminin' ayi'ri'm ma'selelerin sheshiwde ja'rдем beredi.

Izertlewdi'n' ilimiy jan'ali'g'i'. Qaraqalpaq til biliminde leksikologiya tarawi' boyi'nsha jazi'lg'an sabaqli'qlarda ko'rkem so'z sheberlerinin'

leksikasi' uluwma planda ko'rilip, woni'n' wo'zine ta'n bolg'an semantikali'q belgileri bayanlang'an.

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'ni'n' semantikasi', stillik wo'zgesheliklerin ani'qlaw magistrlik dissertaciyada da'slepki ret qolg'a ali'ni'p ati'r. Jumi'sta Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'ni'n' basqa ko'rkem so'z sheberlerinen wo'zgeshelikleri ha'm usasli'qlari', wolardi'n' semantikasi', stillik wo'zgeshelikleri ani'qlandi'.

Dissertaciya quri'li'si'ni'n' qi'sqasha si'patlamasi'. Jumi's kirisiw ha'm juwmaq, tiykarg'i' u'sh baptan ibarat. Ko'lemi 89 bet.

I Bap. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' tariyxi'y shi'g'i'si' jag'i'nan so'zlik qurami'

Ku'ndelikli pikir ali'si'w jag'dayi'nda paydalani'li'p kiyati'rg'an so'zlerdin' ji'ynag'i' so'zlik quramdi' quraydi'. Wol tildin' bayli'gi'n ko'rsetedi.¹

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' bir neshe tariyxi'y da'wirlerdi basi'nan keshirdi. Sol da'wirler menen baylani'sli' waqi'yalardi' ko'rsete woti'ri'p, so'zlik quram wo'zgeriske ushi'rap woti'rdi'. Wonda qaraqalpaq xalqi'ni'n' tariyxi', wo'tken ha'm ha'zirgi da'wirinin' toli'q ko'rinisi ko'rinedi. So'zlik quram barli'q waqi'tta xali'qti'n' ja'miyetlik wo'zgeriwi ha'm rawajlani'wi' menen tikkeley baylani'sta boladi'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' leksikasi' turmi'sti'n' barli'q ta'replerin ishine alatug'i'n bay so'zlik g'a'ziyneden turadi'.

Qaraqalpaq xalqi' ha'm tilinin' payda boli'w ha'm rawajlani'w da'wirleri tu'rkiy xali'qlari'ni'n' uzaq dawam yetken qa'liplesiw procesi menen ti'g'i'z baylani'sli'. Sonli'qtan da tariyxi'y bag'darda izertlew jumi'slari'n ali'p bari'wda tilimizdi basqa tu'rkiy tillerinen ayi'ri'mlang'an hali'nda aji'rati'p qaraw, woni'n' so'zlik qurami'nda ushi'rasatug'i'n ayi'ri'm qatlamlardi', ma'selen, altay tillerine wortaq qatlamni'n' boli'wi', qi'tay ha'm basqa da hind-yevropa tillerinen kelip kirgen so'zlerdi tu'sindiriwde biraz qi'yi'nshi'li'q tuwdi'radi'. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda da uzaq dawam yetken tu'rkiy qa'wimleri ha'm qaraqalpaq xalqi'ni'n' qa'liplesiw da'wirlerin sa'wlelendiriwshi tu'pkilikli tu'rkiy so'zler qatlami' menen birge, tu'rkiy xali'qlari'ni'n' yeski da'wirdegi tariyxi'y baylani'slari'nan da'rek beriwshi arab-parsi', rus ha'm tuwi'sqan tu'rkiy xali'qlardi'n' so'zleri qollani'lg'an. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' so'zlik qurami'ni'n' yen' a'yyemgi yeski qatlami'n tu'rkiy tillerinin' qa'liplesiwini'n' birinshi basqi'shi' – altay da'wirine tiyisli so'zler quraydi'.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис: 1994. –Б.61.

1.1. Wo'z so'zlik qatlam

Tu'rkiy tillerine wortaq so'zler

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda jumsalg'an so'zlerdin' basi'm ko'pshiligi uluwma tu'rkiy tillerine wortaq so'zler boli'p tabi'ladi'. Shi'g'armada qollani'lg'an so'zlerdi tematikali'q jaqtan to'mendegidey toparlarg'a aji'rati'p qarawg'a boladi':

Adam mu'shelerin bildiretug'i'n so'zler. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' tilinde tu'rkiy tillerine wortaq to'mendegi adam mu'shelerin bildiretug'i'n so'zlerdin' barli'g'i' derlik jumsalg'an:

Alaqan: *Alaqanlari'* ko'ndey, qabarg'an (II, 35).

Alqi'm: Paxtadan doxod alalmasa jurt yendi ne qi'ladi', Qudaybergen ag'ani'n' jelibiretip, *alqi'mi'mi'zg'a* tuti'p ju'rgen gazetin jalmay ma?! (II, 133).

Arqa: Buri'mi'n *arqasi'na* qag'i'p taslap ati'rg'an talma boyli', jipek kiyimlari u'stinde suwsi'ldag'an (II, 71).

Awi'z: Sheshek dag'i' teren'lesip barati'rg'anday tui'ldi'dag'i', *awi'zi'na* na'rse so'z kelmesten qaldi' (II, 11).

Ayaq: «Tap, usi' poyi'zdan i'rg'i'yi'n, wo'lsem, wo'leyin, qalsam, qalayi'n, ba'ri bir wo'lgen adamman men, watansi'z adam adam ba, wonnansha wo'limtigim shegarani'n' berjag'i'nda qalsi'n...» degen woy menen, sostav, negedur, ju'risin pa'sen'lete baslag'anda yen' izgi vagonni'n' arti'na salbi'rap, *ayag'i'n* bir temirge iliktirdi (II, 4).

Balti'r: Na'mnag'an adam so'ytip atsa, *balti'ri'n'* tali'stay boli'p woti'ri'w da uyat yeken, wo'ldim, wo'ldim! (II, 35).

Barmaq: Nashar tuqi'mi'na na'zerim tu'spegenine neshe ji'l boldi' yeken... - dep *barmag'i'n* bu'gip yesaplay basladi' (II, 15).

Bas: Kelgenlerdin' hesh kimnin' u'yinde tu'slenbey, Ma'diyardi'n' u'yinde juli'ng'an shaytan tawi'qqa da barmay, papkalari'nan nan shi'g'ari'p jegeninen-aq wo'zinin' *basi'nan* si'ypamaytug'i'ni'n bilgen Qunnazar usi'nday bir qolaysi'z qi'si'ni'spaqti' sezini'p, ku'ni buri'n moyi'l boli'p qalg'anli'qtan bug'urli'm wo'zin

aldi'rmadi' desek te, sorpa ishken adamday man'lay teri murni'ni'n' u'stinen tami'p atti' (II, 20).

Bawi'r: Duri's iske Quran uslag'anni'n' nesi gu'na! dep qoli'n kitapqa juwi'rtti' da, *bawi'ri'na* basi'p... (II, 13).

Bel: Qudaybergennin' *beldi* buwi'ni'p shi'qqani'nan gu'manlang'an Sozanay (II, 98).

Bet: Bul ji'ynali's yemes yeken, anaw-mi'naw saylanbadi'dag'i', qayi'stay tarti'lg'an, saz *bet*, sup-sur jigit (II, 18).

Bilek: Appi'rmay bala, go'zzaldi'n' go'zzalli'g'i'n aytami'z dep, kelinlerge, neg'i'g'an kelin, ba-ay, Haytmurattay bir piltaban diyqanni'n' ju'nles *bilegin* jastani'p ati'rg'an birewdin' go'zzalli'g'i'n aytami'z dep dinnen de shi'g'i'p boldi'q-aw! (II, 14).

Bunnan basqa, *bo'kse* (II, 48), *bu'yir* (II, 39), *gegirdek* (II, 52), *gelle* (II, 6), *gewde* (II, 77), *dize* (II, 48), *yeziw* (II, 271), *yen'se* (II, 7), *yerin* (II, 170), *jaq* (II, 160), *jambas* (II, 39), *jawi'ri'n* (II, 146), *jelke* (II, 7), *judi'ri'q* (II, 134), *jutqi'nshaq* (II, 103), *ju'z* (II, 8), *ju'rek* (II, 15), *iyek* (II, 120), *iyin* (II, 6), *ishek* (II, 39), *kirpik* (II, 144), *ko'z* (II, 6), *ko'kirek* (II, 84), *qabaq* (II, 39), *qabi'rg'a* (II, 60), *qari'n* (II, 178), *qas* (II, 144), *qol* (II, 7) ha'm t.b. so'zler qollani'lg'an. Adam mu'shelerinin' atamalari'ni'n' bazi' birewleri ko'p ma'nili metaforizაციyalı'q ha'm metonimiyali'q qa'siyetke iye boli'p keledi. Biz bul jerde tiykari'nan anatomiyali'q atamalardi'n' tiykar'g'i' nominativlik ma'nisin yesapqa aldi'q.

Tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' bildiretug'i'n so'zler. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda tu'rkiy tillerine worta'q tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' bildiretug'i'n so'zler de ushi'rasadi'. Bul toparg'a kiriwshi so'zlerdi u'sh bo'limge aji'rati'p qaradi'q:

a) qang'a baylani'sli' tuwi'sqanli'q atamalar: *Ag'a*: - Mi'nan' qaran', Berdika'rim *ag'a*, men buni'n' Yevropasi'n gezgen adamman, Zu'bayda ushi'n Xalqabadqo, Xalqabad, Alyaskani' bilmeysiz siz, Amerikani' bilmeysiz, Sibirdi bilesizg'o... (II, 15).

Bunnan basqa *ata* (II, 6), *a'ke* (II, 6), *bala* (II, 4), *jiyen* (II, 69), *qati'n* (II, 9), *qi'z* (II, 5), *nashar* (II, 4), *perzent* (II, 30) so'zleri ushi'rasadi'.

a') nekege baylani'sli' tuwi'sqanli'q atamalar: *Jupti'*: Azatli'qtan ayra tu'setug'i'n ku'ni *jupti'si'* Sa'ha'rgu'l de, Ernazar menen Aynazari' da bar yedi (II, 25). Sonday-aq, *ka'niz* (II, 8), *kelin* (II, 14), *ku'yew* (II, 5), *hayal* (II, 4) leksemalari' jumsalg'an.

b) adamni'n' jasi'na baylani'sli' tuwi'sqanli'q atamalar: *G'arri'*: «Wol ku'nde usi'ndayman ba, tawdan woyi'p alg'anday botako'z nashar yedim, kempir-*g'arri'si'na* da jag'i'p qaldi'm, jati'p jabi'sti'» deydi (II, 5). *Jigit* (II, 18), *jora* (II, 5), *kempir* (II, 5) so'zleri qollani'lg'an.

Siyasiy-ja'miyetlik so'zler. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' tilinde ma'mleketti basqari'w islerine, siyasiy turmi'sqa, adamni'n' socialli'q jag'dayi'na baylani'sli' qollani'lg'an so'zler ko'plep ushi'rasadi'. Bul toparg'a kiriwshi so'zler siyasiy-ja'miyetlik turmi'sqa baylani'sli' so'zler boli'p tabi'ladi':

Adam: «Tap, usi' poyi'zdan i'rg'i'yi'n, wo'lsem, wo'leyin, qalsam, qalayi'n, ba'ri bir wo'lgan adamman men, watansi'z *adam adam* ba, wannansha wo'limtigim shegarani'n' berjag'i'nda qalsi'n...» degen woy menen, sostav, negedur, ju'risin pa'sen'lete baslag'anda yen' izgi vagonni'n' arti'na salbi'rap, ayag'i'n bir temirge iliktirdi (II, 4).

Romanda *bay* (II, 9), *yel* (II, 4), *qul* (II, 34), *mo'r* (II, 24), *porxan* (II, 17), *sayi'l* (II, 14), *sultan* (II, 9), *taji'-taxt* (II, 16), *taqsi'r* (II, 7), *wa'kil* (II, 37), *xan* (II, 8), *shegara* (II, 6), *watan* (II, 3), *aqsaqal* (II, 5), *atqosshi'* (II, 14), *bajban* (II, 32), *basli'q* (II, 27), *bek* (II, 15), *diywana* (II, 170), *wori'nbasar* (II, 27), *xatker* (II, 16) ha'm t.b. siyasiy-ja'miyetlik leksikag'a tiyisli so'zler ushi'rasadi'. Bul toparg'a kiretug'i'n so'zlerdin' ko'pshiligi shi'g'armada su'wretlengen da'wirge baylani'sli', sol waqi'ttag'i' xali'qti'n' si'yasi'y turmi'si'na baylani'sli' so'zler boli'p tabi'ladi'. Soni'n' menen birge shi'g'armada qollani'lg'an si'yasi'y-ja'miyetlik so'zlerdin' ko'pshiligi ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili ushi'n go'nergen so'zler yesaplanadi'.

A'skeriy terminler: *A'sker*: Sho'lde wo'leyin dep ati'rg'an jerinen, bir yeki atli' qi'zi'l *a'sker* qutqari'p qali'pti' (II, 5). Soni'n' menen birge, *baspashi'* (II, 5), *dushpan* (II, 36), *woq* (II, 10), *uri's* (II, 11) ha'm t.b. leksemalari' qollani'lg'an. Shi'g'armada II jahan uri'si' dawiri waqiyalari' da so'z yetilgeni ushi'n da a'skeriy terminler ko'birek ushi'rasadi'.

Mal sharwashi'li'g'i'na baylani'sli' so'zler. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' leksikasi'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n' ku'ndelikli jasaw ta'rizinin' yen' basli' tarawlari'ni'n' biri – mal sharwashi'li'g'i'na baylani'sli' so'zler ushi'rasadi'. Jazi'wshi'ni'n' atalg'an shi'g'armasi'nda to'mendegi mal sharwashi'li'g'i'na baylani'sli' tu'rkiy tillerine wortaqa so'zler jumsalg'an:

At: U'y qaptali'nan *atti'n'* du'sirlisi yesitilip (II, 16). *Ingen*: Ag'ash jumi'slari'ni'n' qali'p ketkenine ingendey qayi'si'p (II, 42), *Atan* (II, 29), *bota* (II, 4), *yeshek* (II, 7), *iyt* (II, 3), *ingen* (II, 42), *ko'pek* (II, 4), *qashar* (II, 28), *qoy* (II, 30), *mal* (II, 16), *wo'giz* (II, 30), *sawi'n* (II, 29), *tawi'q* (II, 20), *tuwsha* (II, 30) *shoshqa* (II, 244).

Quslar ha'm basqa da haywanatlar du'nyasi'na baylani'sli' so'zler. Jazi'wshi'ni'n' bul do'retpesinde quslar ha'm basqa da haywanatlar du'nyasi'na baylani'sli' to'mendegi so'zler jumsalg'an:

Bu'rkit: Bayag'i' sonarg'a shi'qqani'mda, qasi'mda Barli'qbay, Ja'liy maqsi'm da bar yedi-aw, qarshi'g'alar bir qasqi'rdi'n' izine tu'sti-aw, sonda *bu'rkit* bu'rgen ko'kjaldi'n' tisi a'tirapi'na iyt barg'anda u'seytip saqi'ldap yedi (II, 3).

G'arg'a (II, 16), *jolbari's* (II, 18), *kepter* (II, 12), *ko'kjal* (II, 3), *qarshi'g'a* (II, 3), *qasqi'r* (II, 3), *qarsaq* Soni' jag'aladi'da ju'rip woti'rdi', iyninde ayqara taslag'an qorji'n, qarsaq jortpas qaran'g'i'da, tu'lki jortpas tu'neyde ketip barati'r, ketip barati'r, gellesinde mi'n' san yeki qi'yal. (II, 6) qarsaq sozine tu'sindirme so'zlikte to'mendegishe ani'qlama berilgen “Tu'lki tuqi'mlas terisi wo'timli an'.”, *qi'rg'i'y*: Senin'-aq shi'g'armaytug'i'n ho'nerin' joq qartayg'anda qi'rg'i'y bol-a',-dep ati'r. Qi'rg'i'y so'zine tu'sindirme so'zlikte to'mendegishe ani'qlama berilgen “Shi'mshi'q t.b. usag'an quslardi' uslap jeytug'i'n ji'rtqi'sh qus”(II, 16),

sag'al (II, 6), *sazan* (II, 31), *sun'qar* (II, 12), *tasbaqa* (II, 16), *tu'lki* (II, 6), *ti'shqan* (II, 33). Jazi'wshi' qi'rg'i'y so'zin awi'spali' ma'nide qollang'anli'g'i'n ko'remiz.

Wo'simlikler du'nyasi' ha'm diyqanshi'li'qqa baylani'sli' so'zler.

Qaraqalpaq xalqi' yerte da'wirlerden-aq wo'simlikler du'nyasi'n jaqsi' bilgen ha'm diyqanshi'li'q penen shug'i'llang'an. Jazi'wshi'ni'n' do'retpesinde bul toparg'a kiriwshi to'mendegi so'zlerdi ushi'rati'wg'a boladi':

Bede: Sol joldasi' tan'nan turi'p atqa wot sali'w ushi'n basli'qti'n' wori'lg'an *bedege* sozg'an qoli'n muzlatti (II,41), *Biyday* (II, 33), *boyan*(II, 30), *gu'nji* (II,34), *daqi'l* (II,16), *yegin*(II,33), *jemis*(II, 27), *jon'i'shqa* (II,42), *ji'n'g'i'l* (II,6), *kendir*(II, 34), *qami's*(II, 30), *ma'sh*,(II,25), *paxta*(II,7), *piste* (II,35), *Sali'*: Ishin'e Sali' yektin'be tur da jumi'si'n'a bar (II, 39), *seksewil* (II, 4), *tari'* (II, 32), *sho'p* (II, 11).

Turmi'sli'q buyi'mlarg'a baylani'sli' so'zler. Jazi'wshi'ni'n' «Xalqabad» romani'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n' ku'ndelikli turmi'si'na baylani'sli' – turaq jay, woni'n' tu'rlerine, bo'limlerine baylani'sli', kiyim-kenshek, bezeniw buyi'mlari', azi'q-awqat ha'm xojali'qtag'i' buyi'mlardi'n' atamaları'na baylani'sli' qollani'lg'an so'zler de ko'plep ushi'rasadi':

a) turaq jay ha'm woni'n' tu'rlerine baylani'sli' so'zler: *Ayna*: Komissiya kelip attan tu'sti ha'm shog'i'rlani'sqan alamang'a jalpi' bir «assalawmaaleykumi'n» aytti' da, *aynasi'* qublag'a qarag'an u'lken klasqa kirip, aldi' menen mekteptin' direktori' Da'wekeni barmag'i'ni'n' ushi' menen shaqi'rdi' (II, 18), *atko'nek* (II, 29), *yesik* (II, 7), *jay* (II, 4), *jarma qapi'* (II, 7), *qapi'* (II, 7), *wo'jire* (II, 5), *tam* (II, 15), *u'y* (II, 5).

a') kiyimnin' tu'rlerin bildiretug'i'n so'zler. Jazi'wshi'ni'n' atalg'an shi'g'armasi'nda kiyimnin' tu'rlerin bildiretug'i'n so'zler – bas kiyimdi, u'st kiyimdi, kiyimnin' bo'leklerin ha'm woni'n' qanday materialdan islengenin an'lati'p keledi: *Gewish*: Sonnan qorg'ani'wdi'n' ilaji'n izleskendey urda tut bilim ali'spaq, bilimlinin' u'yine *gewishlerdi* si'lpil'dati'p juwi'ri'spaq (II, 25), *dambal* (II, 15), *jag'a* (II, 7), *jipek* (II, 35), *kiyim* (II, 36), *ko'ylek* (II, 35), *qalpaq* (II, 7), *qalta* (II, 14), *qolg'ap* (II, 7), *woramal* (II, 11), *shapan* (II, 36).

b) azi'q-awqatqa baylani'sli' qollani'lg'an so'zler. Qa'legen tilde, soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde de ja'miyettin' rawajlani'w basqi'shlari'na baylani'sli' azi'q-awqat atamalari' da birge rawajlani'p kelgen. Bul tarawg'a baylani'sli' to'mendegidey so'zler qollani'lg'an: *Ayran*: Aq araq tabi'lsa, wog'an *ayranni'n'* keregi joq (II, 306), *araq* (II, 7), *awqat* (II, 5), *bawi'rsaq* (II, 32), *jarma* (II, 16), *zag'ara* (II, 6), *ka'bap* (II, 7), *qant* (II, 242), *qati'q* (II, 25), *may* (II, 20), *nan* (II, 4), *sirke* (II, 7), *sorpa* (II, 32), *su't* (II, 20).

g) ku'ndelikli turmi'sta qollani'latug'i'n zatlardi'n' atamalari': *Adaq arba*: Qurbanni'n' sog'i'p, du'kang'a tartti'ri'p ati'rg'an *adaq arba*, astaxta, woqlaw, keli-kelsaplari' ba'le boli'p tur (II, 35), *arba* (II, 24), *arqan* (II, 40), *astaxta* (II, 34), *atlaw* (II, 35), *a'to'shkir* (II, 34), *balta* (II, 16), *besik* (II, 35), *gilem* (II, 7), *gu'bi* (II, 35), *digirman* (II, 21), *za'n'gi* (II, 15), *keli-kelsap* (II, 35), *ko'rpe* (II, 36), *ko'rpeshe* (II, 7), *qag'az* (II, 17), *qazan* (II, 31), *qamshi'* (II, 24), *qap* (II, 7), *qa'lem* (II, 19), *qorji'n* (II, 6), *quli'p* (II, 42), *moyi'nti'ri'q* (II, 34), *woqlaw* (II, 27), *woraq* (II, 30), *peshshexana* (II, 15), *pi'shaq* (II, 40), *to'sek* (II, 16), *xantaxta* (II, 7), *shot* (II, 39), *sho'kkish* (II, 35), *shi'ra* (II, 16), *shi'ramay* (II, 24). Shi'g'armada qollani'lg'an turmi'sli'q buyi'mlardi'n' ishinde ha'zirgi a'debiy tilimizde go'nergen so'zlerdi de ushi'ratami'z.

Waqi'tti' bildiretug'i'n so'zler. Jazi'wshi'ni'n' «Xalqabad» romani'nda waqi'tti', ji'l ma'wsimlerin, mezgildi an'lati'w ushi'n to'mendegi so'zler qollani'lg'an: *Ay*: - Watan gedayi' boli'p jasap ati'rg'ani'ma shi'pshan' jigirma bir ji'l, yendi won bir ku'nnen to'rt *aydi'n'* ju'zi toladi', - dep ji'laydi' (II, 4). *Aqsham* (II, 5), *bu'gin* (II, 3), *bi'yi'l* (II, 120), *ji'l* (II, 3), *kesh* (II, 14), *keshe* (II, 42), *ku'n* (II, 4), *ku'ndiz* (II, 34), *qaraquptan* (II, 24), *qi's* (II, 16), *mezgil* (II, 27), *saat* (II, 24), *sa'ske* (II, 17), *tan'* (II, 6), *tu'n* (II, 6), *tu'nemelik* (II, 32), *ha'pte* (II, 32).

Wo'lshe'm birliklerin ha'm abstrakt tu'siniklerdi bildiretug'i'n so'zler: *Yenapat*: *Wo'tken* ji'ldi'n' miynet ku'nine hu'ku'wmet te *yenapattay* biyday berdi (II, 33), *qadaq* (II, 6), *san'uri's* (II, 242), *shaqi'ri'm* (II, 29), *aqsha* (II, 9), *manat* (II, 32), *pul* (II, 6), *tiyin* (II, 11).

Kosmosli'q ha'm geografiyali'q obyektlerdi, ta'biyat qubi'li'slari'n bildiretug'i'n so'zler: *Aspan: Aspang'a* ushsa ayag'i'nan, jerge kirse shashi'nan tartaman Haytmuratti'n' (II, 14), *bati's* (II, 11), *ji'qqi'n* (II, 16), *ku'n* (II, 3), *qubla* (II, 18), *qi'raw* (II, 41), *muz* (II, 16), *samal* (II, 15), *suwi'q* (II, 3), *taw* (II, 12), *topi'raq* (II, 14), *sho'l* (II, 5), *shi'g'i's* (II, 11).

Etnonimlar. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda ko'p sanli' millet, uri'w ha'm qa'wim atlari' jumsalg'an:

a) millet atlari': *Anglichan:* «Wori's – ka'pir» dep wori'stan qashqanbi'z, *anglichannan*, francuzdan qashqanbi'z, hay qashqanbi'z-aw, «g'ayri' dindegiler, dinnen bezdiredi, ishken-jegeni haram, tag'i', tag'i'lar...» dep (II, 10), *armyan* (II, 7), *qazaq* (II, 7), *qaraqalpaq* (II, 4), *qi'rg'i'z* (II, 204), *loli'* (II, 212), *nemis* (II, 11), *wori's* (II, 7), *wo'zbek* (II, 27), *tatar* (II, 36), *tu'rk* (II, 108), *tu'rkmen* (II, 364), *francuz* (II, 10), *yapon* (II, 11).

a') uri'w ha'm qa'wim atlari':

Bessari': Yendi ko'tere bessari'lar aytqani'na bola a'meki bilip, Yesbergendi biy ko'termekshisiz! (II, 27), *aji'm* (II, 31), *boqli'qi'tay* (II, 122), *jamansha* (II, 5), *qandekli* (II, 114), *qazayaqli'* (II, 108), *qan'li'* (II, 32), *qi'pshaq* (II, 17), *mu'yten* (II, 265), *salti'r* (II, 203), *xoja* (II, 5), *yawmi't* (II, 9).

Toponimlar. «Xalqabad» romani'nda to'mendegidey toponimlar qollani'lg'an. Wolardi' to'mendegidey toparlarg'a aji'rati'p qaradi'q:

a) makrotoponimlar. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'nda u'lken jer, ma'mleket ha'm belgili qalalar atlari' ushi'rasadi':

Alyaska: - Mi'nan' qaran', Berdika'rim ag'a, men buni'n' Yevropasi'n gezgen adamman, Zu'bayda ushi'n Xalqabadqo, Xalqabad, *Alyaskani'* bilmeysiz siz, *Amerikani'* bilmeysiz, Sibirdi bilesizg'o... (II, 15).

Amerika: - Mi'nan' qaran', Berdika'rim ag'a, men buni'n' Yevropasi'n gezgen adamman, Zu'bayda ushi'n Xalqabadqo, Xalqabad, *Alyaskani'* bilmeysiz siz, *Amerikani'* bilmeysiz, Sibirdi bilesizg'o... (II, 15).

Angliya (II, 9), *Awg'ani'stan* (II, 363), *Ashxabad* (II, 5), *Baku* (II, 14), *Buxara* (II, 108), *Go'ne U'rgenish* (II, 128), *Diyarba'kir* (II, 9), *Edil* (II, 194), *Yevropa* (II,

15), *Darg'anata* (II, 365), *Don*: (II, 334), *Dushanbe* (II, 69), *Ji'lanli'* (II, 13), *Iran* (II, 10), *Italiya* (II, 9), *Kostroma* (II, 158), *Kashg'ar* (II, 108), *Kushka* (II, 4), *Qazaqstan* (II, 309), *Qazan* (II, 87), *Qaraqalpaqstan* (II, 108), *Moskva* (II, 157), *Wori'nbor* (II, 30), *Wo'zbekstan* (II, 130), *Wo'kispert* (Oksford) (II, 89), *Penza* (II, 202), *Samarqand* (II, 12), *Samara* (II, 154), *Sibir* (II, 6), *Stalingrad* (II, 157), *Stambul* (II, 11), *Tashawi'z* (II, 128), *Tashkent* (II, 12), *Ta'jikstan* (II, 69), *Tegeran* (II, 9), *Tu'rkstan* (II, 108), *Franciya* (II, 9), *Xarkov* (II, 157), *Xiywa* (II, 194), *Chardjaw* (II, 6).

a') mikrotoponimlar. Kishi jer, awi'l, qala, rayon atamalari' shi'g'armada wo'z ko'rinisin tapqan:

Jalpaqjap: «*Jalpaq japtan*» yacheyka sho'lkemlestirilip, sonda yacheyka sekretari' bolg'an ataqli' belsendilerden (II, 18).

Jaman awi'l (II, 113), *Iyshanqala* (II, 361), *Qumshu'n'gu'l* (II, 197), *Wori'sjag'i's* (II, 85), *Wori'sjol* (II, 330), *Aqmeshit* (II, 14), *Aqterek* (II, 363), *Qarao'zek* (II, 191), *Qon'i'rat* (II, 271), *Moynaq* (II, 202), *No'kis* (II, 70), *Wo'rnek* (II, 113), *Wo'tenin' sori'* (II, 27), *Tazg'ara* (II, 329), *Taslaq* (II, 142), *Taxtakopir* (II, 144), *To'rtku'l* (II, 12), *Xalqabad* (II, 13), *Shani'shpayko'pir* (II, 32), *Shoqtoran'g'i'l* (II, 197), *Shi'mbay* (II, 16).

b) suw obyektlari atamalari': *Atanketken*: «Jan'a talap» penen «Jaqsili'q»ti'n' arasi'n nawqarag'ay qami'sli', don'i'z jataqli' du't tog'ay «*Atanketken*» woyi'sli'g'i' bo'lip atatug'i'n yedi (II, 294).

Dawi'tko'l: Mi'na jaqta *Dawi'tko'l* degen bar dep yesitemen (II, 29).

Jari'qko'l: «*Jari'qko'l*»din' ultani' buri'n ko'l bolg'ani' menen son'g'i' waqi'tta tog'ayli'qqa aylani'p ketken (II, 203).

Kegeyli: Won alti'nshi' ji'ldi'n' ba'ha'rinde *Kegeyli* boyi'ndag'i' Sapar aqsaqaldi'n' jamanshalari'nan bul qi'zdi' baspashi' ali'p ketken yeken (II, 5).

Ko'shkinbayko'l: Ku'ndi «*Ko'shkinbayko'l*»de shi'g'ardi' (II, 301).

Qalli'jag'i's: Shag'al jag'i'si'nda kemedan tu'siwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tartti'-aw, woni'n' aldi'nda anaw jag'i' Shani'shpay ko'pir, mi'naw jag'i' Qotanko'l, Sari' atawlardi'n', *Qalli'jag'i's* penen Xalqabadti'n' toli'

jurti'ni'n' bas ko'tergen shabandozlari' Shag'aldan Xalqabadqa shekem g'i'yi'qta basti' sali'p, i'laq woynap, shan'g'i'ti'na izindegi traktorlardi' ko'mse, traktorlar wo'zinin' izine yergen sansi'z alamandi' ko'mdi-aw! (II, 32).

Qami'sli'ko'l: Azan menen bul ku'nleri *Qami'sli'ko'lge* barsan', mi'n'saneki sazan ko'ldi sambi'rlati'p, qazanday qaynati'p ati'rg'anday tui'yladi' (II, 31).

Qolti'qko'l: - *Qolti'qko'ldin'* qolti'g'i'na qi'si'li'p, u'sh u'yli aji'm woti'rg'an yeken, men solar menen kelisip keldim (II, 31).

Qotanko'l: Shag'al jag'i'si'nda kemedan tu'siwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tartti'aw, woni'n' aldi'nda anaw jag'i' Shani'shpay ko'pir, mi'naw jag'i' *Qotanko'l*, Sari' atawlardi'n', Qalli'jag'i's penen Xalqabadti'n' toli' jurti'ni'n' bas ko'tergen shabandozlari' Shag'aldan Xalqabadqa shekem g'i'yi'qta basti' sali'p, i'laq woynap, shan'g'i'ti'na izindegi traktorlardi' ko'mse, traktorlar wo'zinin' izine yergen sansi'z alamandi' ko'mdi-aw! (II, 32).

Quwani'shjarma: Tum-tusi'nan ko'p salma yemshekter yemip turg'an son', *Quwani'shjarmadan* jarti'wli' suw shi'qpay (II, 198).

Qi'zketken: «Krasni'y metallist» zawi'ti'ni'n' *Qi'zketkenge* jiberen yeskibati'ri'n bari'p bir ko'retug'i'n yeken (II, 157).

Qi'ysi'qkanal: Sari' ataw tog'ayi'ni'n' tu'slik jalg'asi' – *Qi'ysi'q kanaldi'n'* bergi jag'i'ndag'i' jigildik aralas sari' toran'g'i'lli'qlar kem-kemnen sayramlasa basladi' (II, 143).

Tuwbay: *Tuwbaydi'n'* ko'pirine wo'rmelewden-aq qan'qayg'an traktor, qashi'p quwi'sqan qaralar ko'rindi (II, 102).

U'lpetshu'n'gil: Mal tap «*U'lpetshu'n'gil*»degi Amanbay basli'qti'n' tusi'na jetip qalg'an yeken (II, 142).

Shag'aljag'i's: *Shag'al jag'i'si'nda* kemedan tu'siwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tartti'aw, woni'n' aldi'nda anaw jag'i' Shani'shpay ko'pir, mi'naw jag'i' *Qotanko'l*, Sari' atawlardi'n', Qalli'jag'i's penen Xalqabadti'n' toli' jurti'ni'n' bas ko'tergen shabandozlari' Shag'aldan Xalqabadqa shekem g'i'yi'qta basti' sali'p, i'laq woynap, shan'g'i'ti'na izindegi traktorlardi' ko'mse, traktorlar wo'zinin' izine yergen sansi'z alamandi' ko'mdi-aw! (II, 32).

g) oronimlar: *Sari' ataw*: Shag'al jag'i'si'nda kemedan tu'siwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tartti'-aw, woni'n' aldi'nda anaw jag'i' Shani'shpay ko'pir, mi'naw jag'i' Qotanko'l, *Sari' atawlardi'n'*, Qalli'jag'i's penen Xalqabadti'n' toli' jurti'ni'n' bas ko'tergen shabandozlari' Shag'aldan Xalqabadqa shekem g'i'yi'qta basti' sali'p, i'laq woynap, shan'g'i'ti'na izindegi traktorlardi' ko'mse, traktorlar wo'zinin' izine yergen sansi'z alamandi' ko'mdi-aw! (II, 32).

Uri'say: Bayag'i' ji'llari' *Uri'sayda* qurbanli'qqa shali'ng'an na'ha'nlerdi aytqan sayi'n Sozanaydi'n' ju'regi suwlap (II, 96).

g') nekronimlar: *A'zziler baba*: Bazar «*A'zziler baba*»g'a perzent tilep, tu'newge ketken (II, 236).

Shi'bi'lashi'yi'q: Biraq Bazar joq u'yde, wol perzenttin' zari' boli'p, bir ha'pteden beri *Shi'bi'lashi'yi'qta* tu'nep ati'r (II, 30). Shi'g'armadag'i' waqi'yalar su'wretlengen geografiyali'q territoriyada jaylasqan derlik barli'q toponimlar shi'g'armada qollani'lg'an. Bul arqali' jazi'wshi' romandag'i' waqi'yalardi'n' ani'q ta'sirli, isenimli boli'wi'na yerisken.

Antroponimlar. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda uluwma tu'rkiy tillerge wortaq, arab-parsi' ha'm rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirgen 300 den aslam atlari' ha'm familiyalari' jumsalg'an. Wolardi' lingvistikali'q jaqtan tallap, to'mendegidey toparlarg'a bo'liwdi maqul ko'rdik.

a) Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda jumsalg'an ko'pshilik adam atlari' ha'zirgi qaraqalpaq tilinde de wo'nimli jumsaladi':

Abdulla: - Yaq, joldas na'sha'lnik, woni' qi'ynama, - dep *Abdulla* degen, kesken tomarday, muri'nli' qara turdi' (II, 72).

Adambaev: - Buxaradan qashan shi'qti'n'? – dedi Adambaev si'bi'rlani'p (II, 349).

Aydos: Hawwa, biy ag'a, *Aydos* babaday biymezgil du'bep kele qali'psi'z?! (II, 194).

Ayjamal: Sebebi u'yinin' qasi'ndag'i' buzi'q qati'n *Ayjamal* paylap ju'retug'i'n yedi buni' (II, 92).

Ayjari'q: - Basli'qli'qtan shi'qsi'n, boldi'! – dedi *Ayjari'q* aqsaaqal wori'ni'nan turi'p (II, 305).

Aynazar: Sa'skede Qunnazar kelip, wo'zinin' *Aynazari'* menen Yaqi'pbay qi'pshaqti'n' Da'libayi'n mektepten shaqi'rtti' (II, 17).

Wo'mirbay: Shamali' woqi'p kele sala ispolkomli'qqa ko'terilgen *Wo'mirbay* Worjanovti' Biybala jaqsi' tani'ytug'i'n yedi (II, 194).

Wo'tebay: Keshe *Wo'tebaydi'n'* baqqan mali' «Tasqi'nli'»lardi'n' da'ryali'qtag'i' paxtasi'na uri'p ketip (II, 29).

Wo'tegen: - Haw shi'rag'i'm, - dedi shertimeklenip «Ku'yik ko'pir»den jaqi'nda wo'tip kelgen *Wo'tegen* shatayaq (II, 237).

Wo'teniyaz: Kelse MTSti'n' *Wo'teniyaz* Worazov degen rabochkomi'n: (II, 330).

Pali'm: - Wo'tken ji'li' da urlap-purlap yegip yedik, - dep ga'pti bo'ldi arqadag'i' awi'ldi'n' *Pali'm* degeni (II, 237).

Pa'tpa: - Ha' ba'sh deymen! - *Pa'tpani'n'* dawisi' shan'q yetti (II, 274).

Piren: «Yakovlev»tin' *Piren* gu'pshek degen basli'g'i' menen Yelmuratqa yerip, sol u'yge bardi' (II, 142).

Pirniyaz: - Ha'y, *Pirniyaz* uli' Joldasbay qi'zi'l bet! (II, 304).

Ra'met: A'mettin' wori's qati'n a'kelgen *Ra'metine* MTS qasi'nan jay berip, muxaynik yetip, kolxozg'a jibermey qoydi' (II, 252).

Reyimbay: Wol jer, bul jerdi qarasa, hesh kitap joq, Allambergen u'yde yemes yedi, «Gu'listan»ni'n' mali' talan-taraj boli'p ati'r, soni' komsomollar menen an'li'ymi'z», - dep, MTStan keshe kelgen Ismet, *Reyimbay* menen ketip yedi, tan' atpay kelmeydi (II, 16).

Sayi'mbet: MTSti'n' partiyali'q islerin basqari'p, *Sayi'mbettin'* ketkenine de ko'p waqi't bolg'an joq (II, 17).

Sayi'pnazar: *Sayi'pnazar* sari', si'yrag'i'nan ko'terip almadi' ma! (II, 148).

Sapar: Won alti'nshi' ji'ldi'n' ba'ha'rinde Kegeyli boyi'ndag'i' *Sapar* aqsaaqaldi'n' jamanshalari'nan bul qi'zdi' baspashi' ali'p ketken yeken (II, 5).

Sa'det: Gu'laysha bunda ketti, Ra'met penen *Sa'dettiki* mi'naw, Jaqanni'n' ju'risi anaw (II, 252).

Sa'rsen: Azan aytqan ati' *Sa'rsen* bolsa da son' Ta'ten atani'p ketken tabelshi de partuk baylap, Shunday menen qatar ati'zg'a tu'sti (II, 136).

Sa'ha'rgu'l: *Sa'ha'rgu'l* degen usi'ni'n' jubayi' yedi, likbezden sawat ashqanlardi'n' diziminde bul da bar yeken (II, 20).

Seytova: Qoli'n'di' moyni'n'a tan' da To'rtku'ldegi Jumagu'l *Seytovag'a* ayda, qati'n! (II, 77).

Seregu'l: Jamanshani'n' *Seregu'li* azli'q yetkendey, ha'zir tag'i' birewge qi'ysan'lap ju'r (II, 68).

Suli'wshash: Arami'zdan bir *Suli'wshashti* shi'g'ardi'q, sol ba'rimiz ushi'n woqi'p keledi (II, 29).

Si'di'q: - Himm, *Si'di'q* desen'a! (II, 188).

Tayi'rov: - Anaw MTSti'n' direktor tatari' ma, *Tayi'rovpedi*, Xayi'rovpedi... (II, 156).

Ta'jen: Joqari'dan *Ta'jen* sot degen kelip, ha'mmeni ken'sege ji'ynadi' da, adamlarg'a birim-birim tesireyip qaradi' (II, 250).

Ta'jibay: Kishem menen *Ta'jibaydi'n* ji'l sadaqasi'na ketip barati'rg'ani'mi'zda aldi'mi'zdan i'li'qqan iytler u'rip shi'g'i'p yedi (II, 266).

Ta'jimov: - Toq yeteri, joldas *Ta'jimov*, toq yeteri? – dep Sayi'mbet sozi'li'p yedi (II, 266).

Ta'jimurat: - *Ta'jimurat* degen kim, tani'madi'qqo?! (II, 68).

Ta'n'irbergenov: Soni'n' ushi'n *Ta'n'irbergenov* Qudaybergen joldas (II, 52).

Tilewbay: *Tilewbay* degen jumalaq qara «jiyenimen» dep aldap ju'r, soni'n' malayi'... (II, 69).

Toli'bay: Nazarbaydi'n' woyi'na birden bayag'i' *Toli'bay* tasman'layg'a ketken tuwshalari', sondag'i' urg'an yesabi' yeleslep ketip (II, 30).

To'legen: Wolar aldi' menen A'wezdin' qon'si'si' *To'legen* solaqaydi'n' u'yine buri'ldi' (II, 182).

Turg'anbay: A'liymani', Na'ziyra soqi'rdi', woni'n' G'azturg'an, *Turg'anbay* degen yeki balasi'n da birden ji'm yetti (II, 82).

Turdi'murat: - Mi'na *Turdi'muratti'n'* A'wezi «ju'r, tamasha boladi'» dedi (II, 69).

Tursi'nbaqi'y: Aldi' menen *Tursi'nbaqi'y* g'arri' kelip bi'lay shi'qti' (II, 56).

Ubaydulla: Tan'nan turi'p ketken Allambergen shundi'y bunnan bari'p, birinshi gezekte Reyimbay, *Ubaydullani'* woyatti' (II, 179).

Uzaq: Yendigisi qashan ashi'lar yeken dep an'li'p woti'rmi'z, dep qi'yqan'laydi' arqasi'n biyt shaqqanday qatsha kishem, *Uzaq* ag'ani'n' hayali' she, Shi'ni'baydi'n' sheshesi!... (II, 127).

Uzaqbay: Azanli' berli ga'pke aralaspay woti'rg'an *Uzaqbay* tuwi'si'na shi'damay turi'p ketti (II, 237).

Uzaqbergen: Xalmurat mellenin' balasi' *Uzaqbergen* qi'zi'l bet degen awi'l ken'esi bar yeken (II, 363).

Xalmurat: *Xalmurat* mellenin' balasi' *Uzaqbergen* qi'zi'l bet degen awi'l ken'esi bar yeken (II, 363).

Haytmurat: Bul woni'n' 1929-ji'li' *Haytmuratqa* mingestirip, usi' awxunni'n' u'yine jibergen ashi'g'i'w-sa'rkashtasi'ni'n' muri'ni'nda ketken a'rebek yedi (II, 11).

Ha'mze: Tek mi'na awi'ldag'i' *Ha'mze* basli'q: «woti'z jup wo'gizim bar» dedi (II, 32).

Shanazarov: – Men Dosmuhammed Jumag'ulovpan, mi'naw Qalbay *Shanazarov*, mi'na awi'ldag'i' Shanan qassapti'n' balasi' (II, 18).

Sharapat: Partiyali'q ma'selede balan'i'z *Sharapatqa* da «joldas» dep so'ylewge ma'jbu'rsiz (II, 247).

Sha'niyaz: Buni' ko'pten beri ku'ydirip ju'rgen usi' *Sha'niyazdi'n'* Worazi' (II, 205).

Sherg'azi' xan: Woni'n' sultani' – *Sherg'azi' xan* mediresesin wo'zi menen birge pitkeren iyshan yeken (II, 9).

Shi'ni'bay: Yendigisi qashan ashi'lar yeken dep an'li'p woti'rmi'z, dep qi'yqan'laydi' arqasi'n biyt shaqqanday qatsha kishem, Uzaq ag'ani'n' hayali' she, *Shi'ni'baydi'n'* sheshesi!... (II, 127).

Shi'ni'qul: - Musi'lmanshi'li'g'i'n aytqanda *Shi'ni'qul* ag'ag'a ja'bir! – dep bas shayqadi' (II, 65).

Shi'raz: Bul ati' Xalqabadka ma'lim *Shi'raz* degen diywana (II, 170).

Shi'razaddin: Tu'kleri kirpinin' iynesindey shanshi'li'p, u'p-u'lken ko'zlerinin' qarasi'nan ag'i' basi'm boli'p, *Shi'razaddinnin'* siyrek tisli, qansi'z yerinli awzi'na ji'lan duwalag'an shi'mshi'qtay, bi'lay-bi'lay ti'pji'lmastan baqi'raydi' da turdi' (II, 170).

I'ri'sbiyke: Soni' aytajaq boli'p, *I'ri'sbiyke* menen Turg'anbaydi' uri'p-sog'i'p kelgen (II, 207).

Yusip: «Hu'kiwmetti alami'z, Barli'qbay, Ja'liy maqsi'm, *Yusip* iyshan, Berdika'rim...» (II, 358).

Yaqi'pbay: Sa'skede Qunnazar kelip, wo'zinin' Aynazari' menen *Yaqi'pbay* qi'pshaqti'n' Da'libayi'n mektepten shaqi'rtti' (II, 17).

Bulardan basqa, *Aysultan* (II, 25), *Aytgu'l* (II, 136), *Ayi'mbetov* (II, 57), *Ayi'mxan* (II, 156), *Aqto're* (II, 30), *Allambergen* (II, 16), *Allanazar* (II, 17), *Allayar* (II, 154), *Allamjar* (II, 299), *Alti'n* (II, 207), *Aman* (II, 52), *Amanbay* (II, 142), *Amangeldi* (II, 5), *Arzi'mov* (II, 102), *Asqar* (II, 89), *Atajan* (II, 17), *Axmed* (II, 114), *A'bdiya'mil* (II, 203), *A'bdiwa'liy* (II, 71), *A'jimuratov* (II, 85), *A'la'wa'ddiyin* (II, 364), *A'liyma* (II, 81), *A'lmurat* (II, 81), *A'met* (II, 33), *Babaniyaz* (II, 278), *Bazar* (II, 30), *Bazarbay* (II, 31), *Baymurat* (II, 351), *Bayniyaz* (II, 266), *Baltabay* (II, 26), *Baltamurat* (II, 248), *Barli'qbay* (II, 3), *Ba'kir* (II, 9), *Begjan* (II, 34), *Bekbawi'l* (II, 248), *Beken* (II, 192), *Bekmurat* (II, 71) *Berdika'rim* (II, 3), *Biybaysha* (II, 66), *Biybipatpa* (II, 359), *Biysen* (II, 36), *Genjemurat* (II, 159), *Gu'laysha* (II, 32), *Gu'lziyra* (II, 20), *Da'libay* (II, 17), *Da'niyar* (II, 33), *Da'weke* (II, 16), *Da'wletbay* (II, 85), *Da'wletnazar* (II, 95), *Dosbergen* (II, 55), *Dosmuhammed* (II, 18), *Dosnazarov* (II, 95), *Yelmurat* (II, 36), *Yembergen* (II, 372), *Yerdash* (II, 80), *Yerimbet* (II, 304), *Yerlesh* (II, 17), *Yerlepes* (II, 161),

Yermanov (II, 142), *Yernazar* (II, 25), *Yerniyaz* (II, 123), *Yerpolat* (II, 207), *Yesbergen* (II, 26), *Yesengeldi* (II, 27), *Yesjan* (II, 278), *Yesirkep* (II, 30), *Yeshbay* (II, 71) *Jaqqan* (II, 66), *Jan'abay* (II, 20), *Jan'i'l* (II, 81), *Ja'liy* (II, 3), *Jiyenbek* (II, 203), *Joldas* (II, 19), *Joldasbay* (II, 304), *Jorabaev* (II, 42), *Jumabay* (II, 377), *Jumagu'l* (II, 77), *Jumag'ulov* (II, 18), *Juman* (II, 185), *Zu'bayda* (II, 12), *Ibrayi'm* (II, 154), *Ikramov* (II, 112), *Ismayi'l* (II, 266), *Ismet* (II, 16), *Ka'mil* (II, 112), *Ka'riyma* (II, 182), *Ko'ptilew* (II, 146), *Ko'shkinbay* (II, 363), *Qazaqbaev* (II, 103), *Qazi'ma'wlik* (II, 297), *Qayrulla* (II, 87), *Qalbay* (II, 18), *Qarabekov* (II, 26), *Qarli'g'ash* (II, 326), *Qasi'm* (II, 146), *Qatsha* (II, 127), *Qa'limbet* (II, 203), *Qosbergenov* (II, 65), *Qoshi'm* (II, 68), *Qudaybergen* (II, 15), *Qunnazar* (II, 16), *Qurban* (II, 16), *Qurbanbay* (II, 103), *Qi'di'rbaev* (II, 52), *Qi'di'rniyaz* (II, 203), *Maman* (II, 178), *Mamutov* (II, 154), *Mami't* (II, 307), *Marat* (II, 194), *Ma'diyar* (II, 20), *Ma'tjan* (II, 329), *Murat* (II, 20), *Muhammed* (II, 204), *Nazarbay* (II, 19), *Nari'mbet* (II, 276), *Na'ziyra* (II, 82), *Nurmuhammed* (II, 92), *Nurniyaz* (II, 164), *Nursultan* (II, 192), *Nuri'mbet* (II, 203), *Nuri'mov* (II, 17), *Woraz* (II, 205), *Worazbay* (II, 68), *Worjan* (II, 154), *Worazi'mbet* (II, 38), *Wori'nbasar* (II, 13), *Wori'nsha* (II, 231) ha'm t.b. ha'zirgi da'wirde de ko'p qollani'latug'i'n adam atlari' ushi'rasqan.

a') Jazi'wshi'ni'n' ko'rsetilgen shi'g'armasi'nda rus ha'm hind-evropa tillerinen kirgen adam atlari' ha'm familiyalari' da qollani'lg'an:

Aysberg: Kabinag'a, a'l'bette, *Aysberg* woti'rdi' (II, 329).

Jilin: Lenindi uzaqtan alti' iret ko'rgen wori's, *Jilin* degen (II, 114).

Kapitonova: Qag'i'ni'p-silkinip, ishkeri kirse *Kapitonova* piliktin' ku'lin qag'i'p shi'ra jag'i'p ati'r yeken (II, 193).

Kuybi'shev: - *Kuybi'shevti'* da, Frunzeni de, ba'rin de ko'rdim (II, 202).

Lenin: Buni'n' «bolshoy adam» yekenin wo'jirege kiriwden to'rdegi *Leninnin'* su'wretine ko'zi tu'siwden-aq abayladi' (II, 5).

Lyuba: Ma'diyardi' *Lyubani'n'* qasi'na woti'rg'i'zdi' (II, 309).

Marks: Degen menen gazettegi ha'mme maqalani' *Marks* jazg'an yemesg'o (II, 114).

Mayakovskiy: Yeki gu'rsisi, ag'ash ka'ti ha'm atam zamanlari' *Mayakovskiydin'* ROSTAg'a arnap salg'an, burjuylardi' a'jiwalag'an su'wreti (II, 59).

Ma'kalay: Men usi' Aqto'rejang'a *Ma'kalaydi'n'* tusi'nda da aqsaqalli'q yettim (II, 64).

Nikolay: Buri'ng'i'day *Nikolaydi'n'*, ya Xiywa xanni'n' xaznasi'na apari'p to'gip ati'rg'an joq hesh kim (II, 226).

Oskar: Asqar yemes, *Oskar*, Angliyadan! (II, 89).

Pushkin: Iyshang'a: «abzi'y, balan'a *Po'shkindi* u'yrettim» - depti (II, 87).

Stalin: - Tap, *Stalinge* shekem jazaman, buni'n' bir jag'i'na... (II, 111).

Wasiyliy: - «To'rtku'lde *Wasiyliy* degen wori'stikinde don'i'z jedim, mayi' shi'pa boladi' yeken» dey beretug'i'n yedin' (II, 237).

Fedotov: Buni' men wo'lgan *Fedotovti'n'* wo'zinen yesitip qaldi'm (II, 191).

Filchev: Izbasqan ataman *Filchevte* ju'z basi' bolg'ani'nda siz wog'an atqosshi', yag'ni'y adyutant bolg'ansi'z (II, 86).

Frunze: - Kuybi'shevti' da, *Frunzeni* de, ba'rin de ko'rdim (II, 202).

Chapaev: Men won to'rt jasi'mda *Chapaevti'n'* diviziyasi'nda xi'zmet qi'lg'anman... (II, 202).

b) qon'si'las tu'rkiy tillerge ta'n adam atlari':

G'aqabay: Basli'g'i' da *G'aqabay* degen ma'rt yeken zan'g'ar (II, 364).

Maqash: Liykin, *Maqash* Tog'i'zbaev degen qatti' salqi'n qanli', saldamli' adam yedi (II, 42).

Ma'llabay: - Tashkentte bolg'ani'mi'zda bizdi *Ma'llabay* a'kenin' xojali'g'i'na ali'p bardi' (II, 307).

Mustapaqul: - Men *Mustapaqulman*, hasli'm Du'yshembili... (II, 69).

Nurdu'ken: So'ytip, shoshqani' *Nurdu'kenge* ali'p berdim... (II, 245).

Tekebay: Tilinen buni'n' qaraqalpaq yekenin abaylap yedi, wo'zin «*Tekebayman*» dep tani'sti'rdi' jigit (II, 36).

Tillabay: Xatlawg'a barg'anda Ma'diyardi'n' u'stinen woq ko'shirgeni ushi'n *Tillabayi'* sol waqta qamali'p, Ta'jimurati' tu'lkidey qorani' aynali'p, sonnan tutti'rmay, zi'mg'ayi'p boli'p ketip yedi (II, 85).

Sholtay: Wol shoshqa bag'i'p ju'rgen *Sholtaydi'* bi'layi'raqta ushi'ratti' (II, 328).

Shotan: Soni'n' arasi'nsha wadi'rlap *Shotan* kelip qaldi'dag'i': (II, 29).

g) Jazi'wshi'ni'n' jeke stiline tiyisli, do'retiwshiliginen payda bolg'an, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qollani'lmaytug'i'n adam atlari' ha'm laqaplar:

Bayqadamov: - Soni' sen Si'di'qqa isletesen', kishi a'rwaq *Bayqadamov* so'ydedi! (II, 297).

Baplag'anu'p: Ma'diyardi'n' u'yine ati' ali'p kelgen wo'lik, «Baplag'anu'ppedi» sol, hawwa *Baplag'anu'p*... (II, 148).

G'azturg'an: A'liymani', Na'ziyra soqi'rdi', woni'n' *G'azturg'an*, Turg'anbay degen yeki balasi'n da birden ji'm yetti (II, 82).

Izbasqan: Berdika'rimnin' ko'zinin' aldi'na aydi'ndag'i'day si'ni'p-si'ni'p bari'p, *Izbasqanni'n'* suwi'q ju'zi ta'swirlene qoydi', ji'lan ko'zler tap sondag'i'day ji'lti'raydi' (II, 8).

Ma'tim: - Aytpadi'm ba biz wa'liymiz! – dep qoydi' wol qasi'ndag'i' bir *Ma'tim* degen suw muri'ng'a (II, 156).

Nag'aybi'l: Mag'an «u'ye bar» dedi de *Nag'aybi'l* degen jigit penen wo'zi aydap ketti (II, 358).

Pa'ta'tiw: - Molla bala-she, *Pa'ta'tiw* yeltinin' kisisi (II, 188).

Sozanay: - *Sozanay!* – dep jiberdi yen' alda ayag'i'n sa'rriytip woti'rg'an Murat ha'kkelek, son' awi'zi'n si'ypadi' (II, 23).

Ta'ten: Azan aytqan ati' Sa'rsen bolsa da son' *Ta'ten* atani'p ketken tabelshi de partuk baylap, Shunday menen qatar ati'zg'a tu'sti (II, 136).

Tog'i'zbaev: Liykin, Maqash *Tog'i'zbaev* degen qatti' salqi'n qanli', saldamli' adam yedi (II, 42).

Toyman: Sonnan ga' ayag'i'n, ga' qoli'n *Toymani'na* bu'lkildetip basti'ri'p woti'rg'ani' (II, 34).

U'lpet: U'lpet iyshan hu'kimet kelgen son' wo'ldi (II, 357).

Shanan: – Men Dosmuhammed Jumag'ulovpan, mi'naw Qalbay Shanazarov, mi'na awi'ldag'i' *Shanan* qassapti'n' balasi' (II, 18).

Sha'mshiya: Sol *Sha'mshiya* Sayi'mbet suwdi'r, bir miliciya, tag'i' basqalardi'n' yesiktin' awi'zi'na kelip, attan tu'sip ati'rg'ani'n aytti' (II, 77).

Shiyshe: Ku'nlerdin' ku'ninde ku'n tiymegen u'lpildek *Shiyshe* qi'z pistedey muri'nleri', jipek ko'ylekleri ku'ye boli'p, ko'rik te basatug'i'n boli'p qaldi' (II, 35).

Shundi'y: Azan aytqan ati' Sa'rsen bolsa da son' Ta'ten atani'p ketken tabelshi de partuk baylap, *Shunday* menen qatar ati'zg'a tu'sti (II, 136). - *Begjan qaraqshi'ni'n'* bir qat jayi'nan jaqi'nda du'kan ashti'rdi'q (II, 34).

- Yendigi dizimdegi *Bekmurat uli' Yeshbay, ko'z a'ynekli, to'rt ko'z* (II, 71).

Bala-shag'asi' joq *Yelmurat qatag'an* degennin' balasi' Biysen degen yeken (II, 36).

Shi'q bi'lay, *Yerimbet taylaq*, sen de bi'lay shi'q (II, 304).

Yerlepes sholaq ta so'ytti (II, 161).

Neshe kolxoz bolsa Yerlesh porqannan baslap *Yerniyaz pan'kelge* shekem, basli'q qalmay wortag'a shi'g'i'p zin'ireyisken son'... (II, 123).

Izinshe shaqi'ri'lg'an *Joldas qara* basi'n shayqap, qamaw ter bergendey jelpinip shi'qti' (II, 19).

- Ha'y, Pirniyaz uli' *Joldasbay qi'zi'l bet!* (II, 304).

Yesiktin' aldi'nda *Jumabay qi'zi'l bet* (II, 377).

- Ha'zir, mine, wopi'tli' uri'ni'n' u'yine aparaman, - dedi arbani' *Juman ka'ldin'* u'yine buri'p ati'ri'p (II, 185).

«Qoy, yendi bir quti'lg'an shi'g'armi'z» dep, ata-babasi'n tani'maytug'i'n *Ko'shkinbay jalti'r* degen baymaqli'ni'kinde a'dep qudayi' qonaq, son' wonlag'an ku'n boli'p qaldi'q (II, 363).

A'wel Qazaqbaev *Qurbanbay* degen *nasi'baykesh na'shebentti* qoli'na gelledey qaq kesek ali'p quwi'p barati'r yedi (II, 103).

- Sen, *Mami't shu'llik*, wo'ytip qi'za berme jora (II, 307).

- Aytpadi'm ba biz wa'liyimiz! – dep qoydi' wol qasi'ndag'i' bir *Ma'tim* degen suw *muri'ng'a* (II, 156).

Murat ha'kkelek sawatli'li'g'i'n ko'rsetiwge si'ltaw taba almay tur (II, 20).

Nurniyaz tapal menen yesikten kire sala: (II, 164).

Xalqabadtan atli' kelgen *Worazi'mbet loqetek* degen milicioner g'alaq-g'ulaq ken'sede ju'rgen Qudaybergen shundi'ydi'n' quyqasi'n juwlati'p jiberdi (II, 38).

- Haw shi'rag'i'm, - dedi shertimeklenip «Ku'yik ko'pir»den jaqi'nda wo'tip kelgen *Wo'tegen shatayaq* (II, 237).

«Yakovlev»tin' *Piren gu'pshek* degen basli'g'i' menen Yelmuratqa yerip, sol u'yge bardi' (II, 142).

Sayi'pnazar sari', si'yrag'i'nan ko'terip almadi' ma! (II, 148).

Nazarbaydi'n' woyi'na birden bayag'i' *Toli'bay tasman'layg'a* ketken tuwshalari', sondag'i' urg'an yesabi' yeleslep ketip (II, 30).

Wolar aldi' menen A'wezdin' qon'si'si' *To'legen solaqaydi'n'* u'yine buri'ldi' (II, 182).

Xalmurat mellenin' balasi' *Uzaqbergen qi'zi'l bet* degen awi'l ken'esi bar yeken (II, 363).

Sol Sha'mshiya *Sayi'mbet suwdi'r*, bir miliciya, tag'i' basqalardi'n' yesiktin' awi'zi'na kelip, attan tu'sip ati'rg'ani'n aytti' (II, 77).

Shi'g'armada qollani'lg'an adam atlari'ni'n' ko'pshiligi ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde de wo'nimli jumsaladi'. Soni'n' menen birge romanda su'wretlengen waqi'yalarg'a da'wirge baylani'sli' rus ha'm hind-evropa tillerine ha'm qon'i'slas tu'rkiy tillerine ta'n adam atlari' ha'm familiyalari' da qollani'lg'an. Jazi'wshi'ni'n' sheberligin biz shi'g'armada qollani'lg'an jeke stiline tiyisli do'retiwshiliginen payda bolg'an adam atlari'nda ha'm laqaplari'nda ko'remiz. Shi'g'armada qollani'lg'an laqaplar a'piwayi' xali'q tilinen ali'ng'an boli'p, sol qaharmanni'n' kelbetin, xarakterin sheberlik penen ashi'p bergen.

1.2. Basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zler

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' so'zlik qurami'nda tu'pkilikli tu'rkiy tillerine worta q wo'z so'zlik qatlam menen birge basqa tillerden – arab-parsi', wori's ha'm basqa tillerden kelip kirgen so'zler belgili wori'ndi' iyeleydi.

a) arab-parsi' tilinen kirgen so'zler

Arab-parsi' tillerinen kirgen so'zlerge jazi'wshi'ni'n' «Xalqabad» romani'ndag'i' to'mendegi so'zlerdi ko'rsetiwge boladi':

Abi'ray (p): Bul ku'nleri Ismettin' abi'rayi' bajbanni'n' *abi'rayi'nan* kem bolg'an joq (II, 32).

Azat (p): Qamalg'anni'n' ga'pin heshkim pa'tiwag'a almaydi', *azat* ju'rip ayti'spaq kerek yedi (II, 42).

Alla (a): Haji'g'a barsan'i'z, *alladan* gu'nasi'n wo'tiwin tilep, haqqi'na bir duwa qi'lg'aysi'z, - dedi aldi'na qoyi'p (II, 6).

Aspan (p): *Aspang'a* ushsa ayag'i'nan, jerge kirse shashi'nan tartaman Haytmuratti'n' (II, 14).

Ba'ha'r (p): On alti'nshi' ji'ldi'n' *ba'ha'rinde* Kegeyli boyi'ndag'i' Sapar aqsaqaldi'n' jamanshalari'nan bul qi'zdi' baspashi' ali'p ketken yeken (II, 5).

Gewde (a): Yeshbay *gewdesin* tiklep: «a'ne, yesittin'izg'o, ja'ma'ha't?» (II, 77).

Gu'na (a): «Bersembeken, bermesembeken?!» «bereyin» dese Amangeldinin' a'kesinen qalg'an birden-bir ni'shan, «ta'wekel» dep hayal worni'nan turdi'dag'i', qorji'ndi' a'kelip: - *Gu'nani'* ko'p islegen, ko'p yel tonap, ko'p qang'a batqan qarali' yedi (II, 6).

G'ayri' (a): Ba'ri de: «Tuwi'lgan topi'rag'i'mi'zdi' taslap, meshit-qa'wimnen uzaqlap, *g'ayri'* jurtqa qalay barami'z», - dep bu'yirine qaray berdi (II, 30).

Da'rya (p): Qoy wonday suwi'g'i' armag'an, daqi'l pispese, *da'ryalari'nan* suw harlap aqpasa, wonnan ma'kan bola ma, xali'q bola ma! dep, tap anaw tilegi ha'zir keke qalatug'i'nday bu'lip qaladi' (II, 16).

Duwa (a): Haji'g'a barsan'i'z, alladan gu'nasi'n wo'tiwin tilep, haqqi'na bir duwa qi'lg'aysi'z, - dedi aldi'na qoyi'p (II, 6).

Du'kan (p): Sizler qaladan du'kan ashi'p, jap du'kandi', mi'na jerge qol qoy! (II, 38).

Ja'ma'a't (a): Yeshbay gewdesin tiklep: «a'ne, yesittin'izg'o, ja'ma'ha't?» (II, 77).

Zaman (a): siz bir Haytmuratti' ayti'p woti'rsi'z, zamani' sonday bolsa, wonda ne gu'na bar! (II, 14).

Zat (p): Men mi'naw jaqi'nda Angliya degen jaqqa bari'p keldim, sati'lmay jaq zat joq (II, 9).

Ziyarat (a): Yel aralap, haqlap, haji'g'a ziyaratlap barati'rg'an bir xojaman (II, 5).

Iyshan (p): Woni'n' sultani' – Sherg'azi' xan mediresesin wo'zi menen birge pitkergen iyshan yeken (II, 9).

Ka'pir (a): «Wori's – ka'pir» dep wori'stan qashqanbi'z, anglichannan, francuzdan qashqanbi'z, hay qashqanbi'z-aw, «g'ayri' dindegiler, dinnen bezdiredi, ishken-jegeni haram, tag'i', tag'i'lar...» dep (II, 10).

Kitap: Aldi'na qoyi'lg'an kitapti' uslari'n da, uslamasi'n da bilmey, bul da İzbasqang'a tesireydi (II, 13).

Qari'z (a): Paxtani'n' g'a'llesinen bi'yi'l iyegin'iz qi'shi'may-aq qoysi'n, wo'tken ji'lg'i'si'n ma'mleketten qari'z ali'p yedik (II, 120).

Qa'lem (a): Aqsaqal qa'lemdi de almadi' (II, 21).

Quday (a): Tu'si me, won'i' ma, bilmeydi, «quday urg'an bendesin payg'amber hasasi' menen tu'rtedi, kim bul tu'rtip turg'an!...» (II, 7).

Quran (a): Usi' waqi'tta «milicioner» kirip kelip yedi, ko'zin awxunni'n' ko'zinen taydi'rmay: «Wori'nbasar, taqsi'yi'r iyshang'a Qurandi' a'perin' de shi'g'i'p ketin'!» dep buyi'rdi' (II, 13).

La'zzet (p): Berdika'rim birewdi u'seytip ku'ydire alsa, qatti' la'zzetlener yedi (II, 14).

La'p (p): Hayali'ni'n' tumsi'g'i'n buri'p a'kelip, la'binen su'ydi (II, 38).

Mektep (a): Sen buni' bir tu'nde u'yrene almaysan, ha'mme so'yte bergende mi'na *mektepti* sali'p, bunda pa'len ji'l bala woqi'ti'p ati'wdi'n' keregi joq (II, 17).

Meshit (a): «Sibirden jaman bolmas», dep turdi'dag'i': «wonda yelge qaytaman, *meshit*-qa'wimime jerlenemen» degen u'mit bar yedi, yendi ne u'mit, shegaradan bir wo'tsen', qayti'p kelmek joq (II, 6).

Musi'lman (a): Ha'mme *musi'lmanda* bar nadanli'q sizde de bar (II, 10).

Mug'allim (a): Da'weke tamda ishten ilip, qasi'na balta ali'p jati'r yedi, ha'mme jerde *mug'allimdi* wo'ltirip ketip ati'rg'annan son' so'ytpese bolmaydi' (II, 16).

Payg'ambar (p): Tu'si me, won'i' ma, bilmeydi, «quday urg'an bendesin *payg'ambar* hasasi' menen tu'rtdi, kim bul tu'rtp turg'an!...» (II, 7).

Ruxsat (a): Hesh kimnen *ruxsat* ta soramadi' (II, 27).

Taxt (p): Soni' bilgen son', *taxti'nan* tu'skendey qi'ynalsa da, Qudaybergen de tambastan gu'birlenip tu'sti (II, 16).

Ta'swir (a): Berdika'rimnin' ko'zinin' aldi'na aydi'ndag'i'day si'ni'p-si'ni'p bari'p, Izbasqanni'n' suwi'q ju'zi *ta'swirlene* qoydi', ji'lan ko'zler tap sondag'i'day ji'lti'raydi' (II, 8).

Usta (a): Ma'diyardi'n' Da'niyari' ko'rik basi'sadi', wolarg'a qi'zi'q, *ustag'a* jumi's kerek (II, 33).

Xabar (a): Bir sayi'l dosti'mi'z: «woni' Haytmurat degen Iyrang'a ali'p qashi'pti'» dep *xabar* tapqan son', Tegerang'a da soni' izlep bari'p ju'rmiz (II, 14).

Xali'q (a): Biz wo'zimiz benen turmay *xali'qti'* da sol nadanli'qta uslag'anbi'z (II, 10).

Xat (a): Jumag'ulov «ku'n bataman degenshe barli'q komsomol, mektep woqi'wshi'lari'n «ju'z *pi'rasent ma'bilizabat*» yetip, bir u'yde bir de a'lepsi *xati'* bar kitap qaldi'rmay, mekteptin' aldi'na u'yiwdi» buyi'rdi' (II, 18).

Haji' (a): Yel aralap, haqlap, *haji'g'a* ziyaratlap barati'rg'an bir xojaman (II, 5).

Ha'rip (a): Yesiktin' da'slepki tarsi'ldi'si'nan-aq uyqi'si' shayday ashi'lg'an wol shi'rani' jag'i'p: «Sen yendi demnin' arasi'nda barli'q *ha'riplerdi* qalay

u'yrenip shi'g'asan'!» dep qapi'ltti' shanshi'wlani'p (II, 17). Shi'g'armada qollani'lg'an arab tilinen kirgen so'zlerdin' ko'pshiligi turmi'si'mi'zdi'n' barli'q tarawlari'nda ushi'rati'p, wolar wo'zgerissiz qollani'ladi'. Sebebi wolar so'zlik quramg'a teren' sin'isip ketken boli'p yesaplanadi'.

b) rus ha'm hind-evropa tillerinen wo'zlestirilgen so'zler

Qaraqalpaq tiline rus tili ha'm rus tili arqali' hind-evropa tillerinen so'zlerdin' kirip keliwi patsha Rossiyasi'ni'n' basi'p ali'wshi'li'q siyasati' na'tiyjesinde XIX a'sirdin' aqi'ri', ani'g'i'rag'i' 1873-ji'li' Xiywa xanli'g'i'ni'n' Rossiya patshali'g'i'ni'n' qol asti'na wo'tiw da'wirinen baslanadi'.

XIX a'sirdin' yekinshi yari'mi'nda rus tilinen awi'sqan so'zler, sawda qatnasi'qlari', a'skeriy, siyasiy, ma'deniy ha'm ma'mleketti basqari'w islerine baylani'sli', sonday-aq, ku'ndelikli turmi'sta qollani'latug'i'n buyi'mlardi'n' atlari'nan ibarat boli'p, wolar seslik quri'li'si'nda wo'zgeriske ushi'rag'an tu'rinde qollani'ladi'.¹ Bul process Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' waqi'yalari' su'wretlengen da'wir – 1920-1950-ji'llar arali'g'i'nda ja'ne de aktivlesti. Bul shi'g'armani'n' so'zlik qurami'nda buri'n qaraqalpaq xalqi'ni'n' turmi'si'nda bolmag'an jan'a buyi'm ha'm jan'a tu'siniklerdin' atamaları'n an'latatug'i'n ha'm administrativlik basqari'wg'a baylani'sli' to'mendegi so'zler jumsalg'an:

Batrak: Allambergendi basqa bir awi'lg'a, Reyimbaydi' «Gu'listan» kolxozi'na, Atajan *batrakti'* tapti'ri'p, woni' Yerlesh porxanni'n' kolxozi'na jo'netti (II, 17).

Bolshevik: Mi'naw *bolshevikler* «socializmnin' wag'i'nda miynet qa'dirli boladi', abi'ray-ataq, ni'zam aqshag'a sati'lmaydi', para joq yetiledi» dep qatti' qa'telesip ju'ripti, shi'lg'i'y go'rsawatlar!... (II, 9).

Bolshoy: Wonda mi'na *bolshoylar* ku'lip qala jaq, - dep waz keshedi (II, 3).

¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. // ИСГТЯ. ч. IV. Лексика. –М.: Наука, 1962. –С.79.

Vagon: Qara ayg'i'r i'sqi'ri'p tarti'p turg'ang'a ma, suwi'q samal woyag'i'nan da, buyag'i'nan da hu'wlep *vagonni'n'* u'stindegı Berdika'rimnin' urqanati'n ushi'ri'p barati'r (II, 3).

VKP(b): Wo'zi won tog'i'zi'nshi' ji'ldan beri *VKP(b)* ag'zasi' yeken (II, 17).

Vokzal: Tan'ni'n' aldi'nda qan'i'rag'an *vokzalg'a* kelip kirdi (II, 6).

Galstuk: Tu'si de yemes, tu'rtip turg'an payg'amber yemes, wori's pa, musi'lman ba, nama'lim: qi'ri'qpa saqalli', murti'n a'rmenlerdin' murti'nday yetip shoshaytqan, basi'nda qalpag'i', u'stinde jelen' palto, ayag'i'nda shoyi'n ji'lti'r qara tufli, moyi'ni'nda *galstuk*, qoli'nda qolg'ap, ko'zinde qara ko'z a'ynekli bir djentelmen qi'ysi'q tayag'i' menen tu'rtip ati'rg'an yeken (II, 7).

Djentelmen: Tu'si de yemes, tu'rtip turg'an payg'amber yemes, wori's pa, musi'lman ba, nama'lim: qi'ri'qpa saqalli', murti'n a'rmenlerdin' murti'nday yetip shoshaytqan, basi'nda qalpag'i', u'stinde jelen' palto, ayag'i'nda shoyi'n ji'lti'r qara tufli, moyi'ni'nda *galstuk*, qoli'nda qolg'ap, ko'zinde qara ko'z a'ynekli bir *djentelmen* qi'ysi'q tayag'i' menen tu'rtip ati'rg'an yeken (II, 7).

Direktor: Komissiya kelip attan tu'sti ha'm shog'i'rlani'sqan alamang'a jalpi' bir «assalawmaaleykumi'n» aytti' da, aynasi' qublag'a qarag'an u'lken klasqa kirip, aldi' menen mekteptin' *direktori'* Da'wekeni barmag'i'ni'n' ushi' menen shaqi'rđi' (II, 18).

Zal: Milicioner wo'kshesin tars yettirip, qoli'n shekesine apardi' da, Berdika'rimnin' jup jag'asi'nan silkıp tu'rgeltip, qorji'ni'n yeshektin' beline taslag'anday i'yi'g'i'na zi'n'g'i'ta sala, *zaldan* tu'ygishlep-tu'ygishlep shi'g'ari'p a'ketti (II, 7).

Ispolkom: Bir jaman jeri, raykompartiya menen *ispolkomlarg'a* usi'ni's bildirip, xat jaza beretug'i'n «ba'lege» bir ay bolmay-aq shati'ldi' (II, 25).

Kazarma: A'debinde, a'skeriy *kazarmada* jasap, son' wo'zinin' i'rzashi'li'g'i' menen birewinin' u'yine jo'netilgen (II, 5).

Klass: Komissiya kelip attan tu'sti ha'm shog'i'rlani'sqan alamang'a jalpi' bir «assalawmaaleykumi'n» aytti' da, aynasi' qublag'a qarag'an u'lken *klasqa* kirip,

aldi' menen mekteptin' direktori' Da'wekeni barmag'i'ni'n' ushi' menen shaqi'rdi' (II, 18).

Kolxoz: Allambergendi basqa bir awi'lg'a, Reyimbaydi' «Gu'listan» *kolxozina*, Atajan batrakti' tapti'ri'p, woni' Yerlesh porxanni'n' kolxozina jo'netti (II, 17).

Komissiya: Qunnazar aqsaqaldi'n' xatkerin qoya berip, ta'nha wo'zinin' bu'ytip suwi't ju'risine qarag'anda, *komissiya* anaw-mi'naw ko'rinbeydi (II, 16).

Komsomol: Sonnan ag'ayin-tuwg'anlari' menen i'rzalasa da almay ketiwge ma'jbu'r boli'pti', balasi' qi'p-qi'zi'l *komsomol*, tu'rin jaman ko'ripti (II, 9).

Likbez: Tu's awa jiberilgen jerlerdin' ha'mmesinen *likbezshiler* qalmay ji'ynaldi' (II, 17).

Milicioner: *Milicioner* wo'kshesin tars yettirip, qoli'n shekesine apardi' da, Berdika'rimnin' jup jag'asi'nan silkip tu'rgeltip, qorji'ni'n yeshektin' beline taslag'anday i'yi'g'i'na zi'n'g'i'ta sala, zaldan tu'ygishlep-tu'ygishlep shi'g'ari'p a'keti (II, 7).

MTS: Wol jer, bul jerdi qarasa, hesh kitap joq, Allambergen u'yde yemes yedi, «Gu'listan»ni'n' mali' talan-taraj boli'p ati'r, soni' komsomollar menen an'li'ymi'z», - dep, *MTStan* keshe kelgen İsmet, Reyimbay menen ketip yedi, tan' atpay kelmeydi (II, 16).

Nagan: Sol ku'nleri-aq wo'z qoli'nan bir ba'le qi'li'p, si'mpi'yi'p ju'rgen sumi'ray bolmasi'n! degen qi'yal menen *nagandi'* shi'g'ari'p turi'p, ha'zir-aq jani'n almaqshi' yedi, liykin, «sha'ytang'a hay berdi» (II, 11).

NKVD: Sonda ayi'-ku'ni pitip woti'rg'an nashar yeken, ko'p wo'tpey ko'z jari'p, ul tuwi'p, «yelge aman bararman» degen niyet penen Amangeldi dep at qoyadi', sol Amangeldisi ha'zir Ashxabadta *NKVDda* islep ati'r yemish (II, 5).

Palto: Tu'si de yemes, tu'rtip turg'an payg'amber yemes, wori's pa, musi'lman ba, nama'lim: qi'ri'qpa saqalli', murti'n a'rmenlerdin' murti'nday yetip shoshaytqan, basi'nda qalpag'i', u'stinde jelen' *palto*, ayag'i'nda shoyi'n ji'lti'r qara tufli, moyi'ni'nda galstuk, qoli'nda qolg'ap, ko'zinde qara ko'z a'ynekli bir djentelmen qi'ysi'q tayag'i' menen tu'rtip ati'rg'an yeken (II, 7).

Papka: Kelgenlerdin' hesh kimnin' u'yinde tu'slenbey, Ma'diyardi'n' u'yinde juli'ng'an shaytan tawi'qqa da barmay, *papkalari'nan* nan shi'g'ari'p jegeninen-aq wo'zinin' basi'nan si'ypamaytug'i'ni'n bilgen Qunnazar usi'nday bir qolaysi'z qi'si'ni'spaqti' sezinip, ku'ni buri'n moyi'l boli'p qalg'anli'qtan bug'urli'm wo'zin aldi'rmadi' desek te, sorpa ishken adamday man'lay teri murni'ni'n' u'stinen tami'p atti' (II, 20).

Parta: Biraq, biz mug'allimbiz, mug'allimnin' aldi'nda *partag'a* woti'rdi'n'i'z ba, kim bolsan'i'z da balasi'z, tak chto, g'oshshi'n'i'z joq bunda (II, 21).

Partiya: MTSti'n' *partiyali'q* islerin basqari'p, Sayi'mbettin' ketkenine de ko'p waqi't bolg'an joq (II, 17).

Partbilet: Yendigide ayamaymi'z, tak chto, Qunnazar aqsaqal, *partbiletin'iz* benen mo'rin'izge bek boli'n'! dep qapi'ltti' da atqa qamshi'ni' bir basti' (II, 24).

Partyacheyka: Allanazar biybala Nuri'mov degen, usi' awi'ldi'n' *partyacheyka* sekretari'na shekem aldi'nda jorg'alap ju'r (II, 17).

Pachka: Ga'ptin' qi'sqasi' mi'naw: mine sizge aqsha, - dedi qoyni'nan bir *pachka* iri puldi' shi'g'ari'p ha'm awxunni'n' aldi'na tors yettirdi (II, 14).

Poezd: So'ytip, birew wo'liwge tayarlani'p ati'rsa, pisin qurti'p, *poezd* pi's-pi's yetip, toqtap ati'r (II, 4).

Pravlenie: - Woybay-aw, u'sh *pravlenie* mu'shesi usi'ndami'z g'oy (II, 29).

Procent: - A'ne joldaslar, bul sizin' Qunnazar aqsaqaldi'n' bunnan bir ji'l ilgeri raybilimge «likbezden ju'z *procent* sawat ashti'q» dep bergen spravkasi', usi'g'an tiykarlani'p, joqari'g'a spravka bergen raybilimnin' u'stinen «ko'z boyadi'» degen arza tu'sip, soni' tekseriwge biz tap anaw To'rtku'lden kelip turg'ani'mi'z, - dedi To'rtku'l jaqti' ko'rsetip (II, 19).

Razyezd: Bul jalg'i'z u'y dep woti'rg'ani' *razyezd* yekendag'i', u'y iyesi Kushkag'a ketipti, usi' ka'rani'n' xi'zmetkeri, keshki poezd benen keledi yeken (II, 4).

Raykom: *Raykom* menen ispolkomlarg'a bari'p, «men yendi u'seytip quwi'rdaqshi' boli'p ju're beremen be, bir tu'sinbeslik bolsa, bolg'an shi'g'ar» (II, 26).

Raykompartiya: Bir jaman jeri, *raykompartiya* menen ispolkomlarg'a usi'ni's bildirip, xat jaza beretug'i'n «ba'lege» bir ay bolmay-aq shati'ldi' (II, 25).

Rota: Bir *rota* soldat jer solqi'ldati'p tusi'nan wo'te bergende aydawshi' aydali'wshi'g'a du'ziw ju'riwdi buyi'rdi' (II, 7).

Sekretar: Allanazar biybala Nuri'mov degen, usi' awi'ldi'n' partyacheyka *sekretari'na* shekem aldi'nda jorg'alap ju'r (II, 17).

Sentyabr: - Bu'gin bir mi'n' toqqi'z ju'z woti'z jetinshi ji'l, besinshi *sentyabr*, appi'rmay bala, neshe ji'l!... (II, 15).

Sovnarkom: Ketip barati'rg'an birewden tap To'rtku'ldegi *sovnarkomg'a* xat jollapti' (II, 26).

Soldat: Bir *rota soldat* jer solqi'ldati'p tusi'nan wo'te bergende aydawshi' aydali'wshi'g'a du'ziw ju'riwdi buyi'rdi' (II, 7).

Sostav: «Tap, usi' poyi'zdan i'rg'i'yi'n, wo'lsem, wo'leyin, qalsam, qalayi'n, ba'ri bir wo'lgen adamman men, watansi'z adam adam ba, wannansha wo'limtigim shegarani'n' berjag'i'nda qalsi'n...» degen woy menen, *sostav*, negedur, ju'risin pa'sen'lete baslag'anda yen' izgi vagonni'n' arti'na salbi'rap, ayag'i'n bir temirge iliktirdi (II, 4).

Socializm: Mi'naw bolshevikler «*socializmnin'* wag'i'nda miynet qa'dirli boladi', abi'ray-ataq, ni'zam aqshag'a sati'lmaydi', para joq yetiledi» dep qatti' qa'telesip ju'ripti, shi'lg'i'y go'rsawatlar!... (II, 9).

Spravka: - A'ne joldaslar, bul sizin' Qunnazar aqsaqaldi'n' bunnan bir ji'l ilgeri raybilimge «likbezden ju'z procent sawat ashti'q» dep bergen *spravkasi'*, usi'g'an tiykarlani'p, joqari'g'a *spravka* bergen raybilimnin' u'stinen «ko'z boyadi'» degen arza tu'sip, soni' tekseriwge biz tap anaw To'rtku'lden kelip turg'ani'mi'z, - dedi To'rtku'l jaqti' ko'rsetip (II, 19).

Stol: Yekewi birden *stolg'a* wo'n'menin tirep, a'ri-beri aynali'si'p ko'rip yedi (II, 17).

Sud: Qunnazar aqsaqal partiyadan shi'g'ari'li'p, hu'ku'wmetti aldag'ani' ushi'n *sudqa* beriledi (II, 24).

Traktor: Hayallar *traktori'n* aylani'w ushi'n bawi'rsaq pisirip keledi (II, 32).

Tufli: Tu'si de yemes, tu'rtip turg'an payg'amber yemes, wori's pa, musi'lman ba, nama'lim: qi'ri'qpa saqalli', murti'n a'rmenlerdin' murti'nday yetip shoshaytqan, basi'nda qalpag'i', u'stinde jelen' palto, ayag'i'nda shoyi'n ji'lti'r qara *tufli*, moyi'ni'nda galstuk, qoli'nda qolg'ap, ko'zinde qara ko'z a'ynekli bir djentelmen qi'ysi'q tayag'i' menen tu'rtip ati'rg'an yeken (II, 7).

Familiya: - Qudaybergen Shundi'yi'p degen kim, sonday-a'm *familiya* bola beredi yeken-aw, bizin' qareken'de... (II, 21).

Ferma: Men sonnan xabar alaman, malg'a jayli' bolsa *fermani'* ko'shiremen (II, 29).

Xitri'y: Ja-aq, wol *qi'yti'rli'g'i'ni'z* wo'tpeydi, - dep yedi (II, 27).

Yacheyka: «Jalpaq japtan» *yacheyka* sho'lkemlestirilip, sonda yacheyka sekretari' bolg'an ataqli' belsendilerden (II, 18). Rus ha'm hind-evropa tillerinen wo'zlestirilgen so'zlerdin' ko'pshiligi si'yasi'y, ma'mleketti basqari'w ha'm ku'ndelikli turmi'sta qollani'latug'i'n so'zler boli'p, romanni'n' so'zlik qurami'ni'n' aji'ralmas bo'legi boli'p tabi'ladi'. Ayi'ri'm rus tilindegi so'zler qaharman tilinde seslik wo'zgeriske ushi'rap ta qollani'lg'anli'g'i'n ko'remiz. (xitri'y-qi'yti'rli'g'i'n'i'z) Bul arqali' jazi'wshi' qaharmanni'n' psixiykasi'n, sociyalli'q jag'dayi'n, da'wir ruwx'i'n sheber su'wretlegen.

g) tuwi'sqan tu'rkiy tillerinen (wo'zbek, qazaq, tu'rkmén) kirgen so'zler

Jazi'wshi'ni'n' «Xalqabad» romani'ni'n' so'zlik qurami'nda tuwi'sqan tu'rkiy tilleri – wo'zbek, qazaq, tu'rkmén, tatar tillerinen kirgen so'zler ushi'raydi'. Bul tillerden so'zlerdin' jumsali'wi', birinshiden, epopeyadag'i' personajlardi'n' milletinen kelip shi'g'i'p, tillik wo'zgesheliklerin ko'rsetiw bolsa, yekinshiden, sol da'wirdegi su'wretlenip ati'rg'an waqi'yalardi' boyawli'q jaqtan yele de ashi'q yetip jetkeriw maqsetinde tuwi'sqan tu'rkiy tillerdin' so'zleri qollani'lg'an.

1) Wo'zbek tilinen kirgen so'zler. XVIII a'sirdin' aqi'rlari'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n' tiykarg'i' bo'legi Xorezm woypatli'g'i'na ko'ship kelip ma'kanlasqannan keyin Xorezm xanli'g'i'nda ju'rgizilgen siyasaki', ma'deniyati', urp-a'detleri, da'stu'rleri qaraqalpaqlar arasi'na ken'nen tarqala basladi'. Bulay tarqali'wi'ni'n' negizgi sebeplerinin' biri qaraqalpaqlardi'n' jumi's islep, wo'zbek xalqi' jasaytug'i'n aymaqlar, Xiywa, ha'zirgi A'miwda'rya, Beruniy, To'rtku'l aymaqlari'na qol ushi' talap izlep bari'wi', Xiywa xanli'g'i' wo'zbeklerinin' qaraqalpaqlar arasi'na kelip, sawda-sati'q jumi'slari'n ali'p bari'wi' – wo'zbek tilinin' qaraqalpaqlar arasi'na da ken'nen tarqali'wi'na sebepshi boldi'. Shi'g'armada tiykari'nan bas qaharmanlardi'n' biri bolg'an Qudaybergen shundi'ydi'n' tilinde wo'zbek tilinin' leksemalari', elementleri ko'p ushi'raydi'. Mi'sallar:

«Arqa muz degen bar deydi, qi'si'-yazi' muzi' yerimesemish, *shuyaqlarda* jasag'anlardi'n' da a'rmani' barmeken», dep boli'p, «haw, wonda paxta pispey qaladi'g'o!» (II, 16).

- Menin' familiyamdi' ne qi'layi'n dep yedin'iz *sizla'r!* – dep, birden topalan' sali'p kirdi (II, 21).

Qunnazar aqsaqaldi', *shul* arqali' awi'ldi'n' ken'es hu'ku'wmetin qorladi'n'i'zlar, men buni' bu turi'si'nda qoymayman, yazaman da jan'ag'i' xorlap jibergenlerin'izdin' ha'mmesine qol qoydi'ri'p, aydayman joqari'g'a... (II, 21).

Qunnazar aqsaqaldi', *shul* arqali' awi'ldi'n' ken'es hu'ku'wmetin qorladi'n'i'zlar, men buni' bu turi'si'nda qoymayman, *yazaman* da jan'ag'i' xorlap jibergenlerin'izdin' ha'mmesine qol qoydi'ri'p, aydayman joqari'g'a... (II, 21). - *Yazaman*, hawwa, *yazbay* nesi bar! (II, 21).

Ma'jilis ashi'wg'a Sayi'mbet penen Qunnazar aqsaqal kelgende-aq woni'n' bereketi qashi'p, ishinde *mamaqaldi'raq* turi'p yedi (II, 26).

Shundi'yti'p, *ka'tte* xali'qti' toz-toz yetip, kishireytip taslag'an *shu* man'layi' qatti' Yesengeldinin' uruwshi'lli'g'i' boldi'-aw! (II, 27).

Barli'q *ittipaq* ushi'n juwap beredi! – dep jekirinip yedi, «ittipaqi'na» wo'zbek bolsa da ha'tte Baltabay da tu'sinbey qaldi' (II, 28). Keltirilgen

mi'sallardag'i' «yaz» - jaz, «sizla'r» - sizler, «shul» - sol, usi', «yazaman» - jazaman, «mamaqaldi'raq» - gu'ldirmama, «ka'tte» - u'lken, «ittipaq» - awqam si'yaqli' so'zler wo'zbek tilinin' leksemalari' boli'p, shi'g'arma qaharmanlari'ni'n' tilinde qollani'li'p, wolardi'n' tipik xarakterin ashi'p beriwge de xi'zmet qi'lg'an. Demek personajlardi'n' milletin kelip shi'g'i'p, qaharman tilinde wo'zbek tili elementi sheber qollani'lg'anli'g'i'n ko'remiz. Jazi'wshi' wo'zbek tili elementin qollani'w arqali' su'wretlenip ati'rg'an waqi'yalardi'n' isenimli boli'wi', qaharmanni'n' xarakterin, sana-sezimin sheberlik penen ko'rsete alg'an.

2) Qazaq tilinen kirgen so'zler. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ndag'i' qazaq tilinen kirgen so'zlerdin' qollani'li'wi', tiykari'nan sol da'wirdegi ja'miyettegi socialli'q jag'daylar menen baylani'sli'. Ken'es hu'kieti wornag'annan keyin, Qazaqstan Respublikasi'nda iri jer iyeleri, sharwashi'li'q penen shug'i'llani'wshi' baylardi' saplasti'ri'w maqsetinde wolardi'n' mal-mu'lkleri tarti'p ali'ni'p, konfiskaciya yetiledi. Sog'an baylani'sli' qazaq xalqi' 1932-ji'li' U'stirt tegisligi menen Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' aymag'i'na qaray ko'shiwge ma'jbu'r boladi'. Shi'g'armada usi' da'wir waqi'yalari' ayqi'n sa'wlelelengen ha'm sol waqi'yalar qatnasi'wshi'lari' bolgan qazaq xalqi' wa'killerinin' tillik wo'zgeshelikleri shi'g'armada da wo'z ko'rinishin tapqan. Mi'sallar:

Berdika'rim woni'n' yesiktin' awi'zi'na kelip qalg'an hayalg'a: «*a'ri tur, son' kelesen'*» dep ati'rg'ani'n yesitti (II, 13).

- Yapi'rmay-oy, tu'k shaman'i'z qalmapti' g'oy, *tizen'iz* qalt-qalt yetedi, *qalqam*, wo'zin'izdi berk ustan'i'z! – dep, a'bden qayi'rqomsip qaldi' (II, 145).

Al, xosh, qoya tur, udarnik *jen'eshem* qalay? (II, 162).

- Bizin' bir qashar adasi'p sizlerge barg'an yeken, malshi'n'i'z yen sali'p jiberipti, *ko'rshi* woti'ri'p, bul iytligin'iz *tipti* bolmaydi'! (II, 28).

- *Woybay-aw*, u'sh pravlenie mu'shesi usi'ndami'z g'oy (II, 29). - *Woybay-aw*, *a'li* maydalaymi'n g'oy! (I, 91). – *Woybay-aw*, Na'zeke, *qa'zir* sho'p sali'p, qudi'qqa suwg'a ketti (I, 91).

Qazaqlar yesitse muni', *to'na'w* Wori'nbordan ko'ship keler yedi, *iy-yaa'!* – dep shulg'i'ni'p keldi de, qayti'p hesh kimga parasat bermedi (II, 30).

Keltirilgen mi'sallardag'i' «a'ri tur» - arman tur, «tize» - dize, «qalqam» - bawi'ri'm, jani'm, «jen'eshem» - jen'gem, «ko'rshi» - qon'si', «tipti» - di'm, «woybay» - woy, «a'li» - yele, «to'na'w» - sol, «iyya» - awa si'yaqli' so'zler qazaq tiline ta'n so'zler boli'p, shi'g'arma qaharmanlari'ni'n' tilinde qollani'lg'an. Tiykari'nan qazaq milletine ta'n qaharmanni'n' tilinde qazaq tili elementleri ko'birek jumsalg'anli'g'i'n ko'remiz. Jazi'wshi' bul arqali' waqi'ya su'wretlengen da'wirdegi xali'qti'n' ku'n ko'ris jag'dayi', ja'miyetlik, si'yasi'y-ekonomikali'q turmi'si' haqqi'nda mag'li'wmatlar beriw menen birge qaharmanni'n' xarakterin de sheberlik penen ashi'p beriwge yerisken.

3) Tu'rkmen tilinen kirgen so'zler. Qaraqalpaqlardi'n' XIX a'sirde Xorezm xanli'g'i' aymag'i'nda jasawshi' tu'rkmenlerdin' yawmi't, teke ruwlari' menen qon'si' woti'ri'wi', qari'm-qatnas jasawi', sonday-aq, sol da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy jag'daylarg'a tu'rkmen xalqi'ni'n' da belsendi aralasi'w halatlari' shi'g'armada ayqi'n sa'wlelengen. Romanda tu'rkmen tiline ta'n to'mendegidey mi'sallardi' keltiriwge boladi'. Mi'sallar:

Maldi' bir bazarshi' ustap tur, «*dog'ani'n'di'* u'lken bir da'w ustaap ketti!» deydi (II, 364).

Al men ko'zumnin' tirisinde seni jawg'a *berjaqda'l!* dep qara-ap tur! (II, 364).

Keltirilgen mi'sallardag'i' «dog'an» so'zi «tuwi'sqan», «berjaqda'l» so'zi «bermeymen» degen ma'nilerdi an'latadi'. Sh. Seytov tu'rkmen tili elementlerin a'debiy shi'g'armadag'i' waqi'yani' ko'rkem su'wretlewde, da'wir shi'nli'g'i'n ashi'p beriwde, qaharmanni'n' minez-qulqi'n woqi'wshi'g'a ta'sirli qi'li'p jetkeriwde wori'nli paydalang'ani'ni'n' gu'wasi' bolami'z.

4) Tatar tilinen kirgen so'zler. Romandag'i' tatar tilinin' elementlerinin' qollani'li'w sebeplerin de sol da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy ha'reketlerden izlewimiz kerek boladi'. XX a'sirde «jadidler ha'reketi»nin' siyasiy maydang'a keliwi, tatar xalqi'ni'n' Worta Aziya ha'm Qazaqstan aymag'i'na ilim, bilim tarati'wg'a qosqan u'lesleri ayri'qsha boldi'. A'sirese Ken'es hu'kimetinin'

wornawi' menen, hu'kimet adminstraciyasi' arasi'nda tatar milletine ta'n bolg'an basshi' lawazi'mdag'i' adamlardi'n' ko'beyiwi, tatar tilinin' usi' aymaqlarg'a tarqali'w procesin ja'ne ku'sheytiwge sebepshi boldi'. Shi'g'armada sa'wlelengen waqi'yalar da usi' da'wirlerge, yag'ni'y XXa'sirdin' 20-30-ji'llari'na tuwra keledi. Mi'sallar:

Iyshang'a: «abzi'y, balan'a Po'shkindi u'yrettim» - depti (II, 87).

- Sizge, balaqay, kim *ikani kirek* yemes, ne degeni kerek. Tak chto, qulag'i'n'i'zdi' tuti'p turg'aysi'z, - dep, ga' tatarsha, ga' wori'sshani' sapi'ri'li'sti'rdi' (II, 156).

- *Bik* yaqshi', - dep worni'na Tayi'rov kelip turdi' (II, 161).

- Xalqabad miynetkeshleri besh yi'lli'qni' hu'jdan bilan *bejara'-a'*, *matur* kolxozlar *qura-a*, - dep isendirdi de ha'mmenin' ati'nan alg'i's ayti'p, qi'zdi'n' qoli'n i'qlaslani'p qi'sti' (II, 162).

- *Mundi'y-mundi'y* bola, ayi'rni' apar, - dep ku'ldi arbakesh tatar (II, 236).

Mi'sallardag'i' «abzi'y» so'zi «taqsi'r», «ikan» ko'mekshi so'zi «eken», «bik» so'zi «di'm», «bejara'-a'» so'zi «ori'nlaymi'z», «matur» so'zi «u'lken, iri», «qura» so'zi «qurami'z», «mundi'y» so'zi «bunday, wunday, sonday» ma'nilerin bildiredi ha'm bul mi'sallar shi'g'armadag'i' qaharmanlardi'n' tatar milleti wa'killeri yekenligin yele de ani'q ko'rsetip beriw, tillik wo'zgesheliklerin bayti'ri'w maqsetinde qollani'lg'an.

Solay yetip, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' tilinin' so'zlik qurami' wo'zinin' ayri'qshali'g'i' menen aji'rali'p turadi'. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda qollani'lg'an wo'z so'zlik qatlam ha'm basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zler u'yrenildi.

Wo'z so'zlik qatlam u'yrenilgende, wondag'i' so'zlerdi tematikali'q toparlarg'a bo'lip u'yrenildi. Basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zler: arab-parsi' tillerinen wo'zlestirilgen so'zler, rus ha'm hind-yevropa tillerinen kirgen so'zler, tuwi'sqan tu'rkiy tillerinen (o'zbek, qazaq, tu'rkmen, tatar) kirgen so'zlerdin' qollani'lg'ani' ani'qlandi' ha'm wolardi'n' tillik wo'zgeshelikleri ashi'p berildi.

II Bab. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' leksikasi'ni'n' semantika-stilistikali'q wo'zgesheliklari

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda jumsalg'an so'zlerdin' semantikali'q qollani'li'w wo'zgesheliklerin u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye. Bunday izertlewler jazi'wshi'ni'n' do'retiwshiliginin' jeke stillik wo'zgesheligin ani'qlawg'a, woni'n' so'z tan'law ha'm qollani'w sheberligin belgilewge jaqi'nnan ja'rdem beredi. Jazi'wshi'ni'n' qaraqalpaq a'debiy tili so'zlik qurami'ni'n' ma'nilik jaqtan bayi'wi'na qosqan u'lesin ani'qlawg'a sebepshi boladi'. Woni'n' shi'g'armasi'ni'n' semantikali'q wo'zgesheligin ani'qlawda so'zlerdin' ko'p ma'niligi, awi'spali' ma'nili so'zler, sinonim, antonim, omonim so'zler, go'nergen so'zler ha'm frazeologizmlerdi u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye.

2.1. So'zlerdin' ko'p ma'nililigi

Jazi'wshi' do'retpesinde so'zler to'mendegidey ko'p ma'nilik xi'zmette jumsalg'an. Mi'sallar:

Kelgenlerdin' hesh kimnin' u'yinde tu'slenbey, Ma'diyardi'n' u'yinde juli'ng'an shaytan tawi'qqa da barmay, papkalari'nan nan shi'g'ari'p jegeninen-aq wo'zinin' *basi'nan si'ypamaytug'i'ni'n* bilgen Qunnazar usi'nday bir qolaysi'z qi'si'ni'spaqti' sezinip, ku'ni buri'n moyi'l boli'p qalg'anli'qtan bug'urli'm wo'zin aldi'rmadi' desek te, sorpa ishken adamday man'lay teri murni'ni'n' u'stinen tami'p atti' (II, 20).

Qudaybergen shundi'y bundayda *tamni'n' basi'na* za'n'giden dambalshan' minip jatadi'dag'i' (II, 15).

Ati'zdi'n' *basi'na* kelip traktori'n toqtatti' (II, 99).

Ko'zler jalan' ayaqlarda, *yetiklerdin'* qayqayg'an *baslari'nda* (II, 101).

Birinshi mi'saldag'i' *bas* so'zi wo'zinin' tuwra ma'nisinde qollani'li'p kelgen bolsa, yekinshi mi'saldag'i' *bas* so'zi «jaydi'n' to'besi, joqari'si» ma'nisinde qollani'lg'an. Al u'shinshi mi'salda bolsa «ati'zdi'n' sheti» ma'nisinde

qolli'ni'li'p, to'rtinshi mi'salda «ayaq kiyimnin' aldi'n'g'i' ta'repi» na'zerde tuti'lg'an.

Duri's, sende *bet bar*, mende ne *bet*... (II, 112).

Shundi'y isten qaytar ma'ha'llerinde negedur, *ko'she betti* si'pi'rg'i'si', si'ltaw tawi'p solay qaray shi'qqi'si' keke beretug'i'n yedi (II, 94).

Bet so'zinin' qolli'ni'li'wi' joqari'dag'i' birinshi mi'salda «ar-uyat» ma'nisinde, yekinshi mi'salda jaydi'n', imaratti'n' «ko'she ta'repi» na'zerde tuti'lg'an.

Rayonda bizlerdin' de sizin' *arqan'i'zda* ju'zimiz to'men bolmasi'n, - dep, jali'ni'p-jalpayi'p, zorg'a degende qatal so'giske qayi'l yetip qali'p yedi (II, 109).

Keltirilgen mi'saldag'i' *arqa* so'zi «abi'ray, ma'rtebe» ma'nisinde qollani'li'p tur.

- Ha, Qunnazar ag'a, ji'qqi'n ketkennen aman ba! – dedi shoqi'ytug'i'n g'arg'aday *tamni'n' to'besinen* tasbaqani'n' moyni'nday ji'yri'q-j'i'yri'q moyni'n sozi'p (II, 16).

To'be so'zi bul mi'salda «jaydi'n' joqari'si'» ma'nisinde qollani'lg'an.

Sol Sha'mshiya Sayi'mbet suwdi'r, bir miliciya, tag'i' basqalardi'n' *yesiktin'* awi'zi'na kelip, attan tu'sip ati'rg'ani'n aytti' (II, 77). Bul *yesiktin'* awzi'nda dize bu'gip, tikeydi de (II, 99).

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' *awi'z* so'zi «jaydi'n' aldi'n'g'i' ta'repi, yesiktin' aldi'» ma'nilerinde jumsalg'an.

- *Qolti'qko'ldin' qolti'g'i'na* qi'si'li'p, u'sh u'yli aji'm woti'rg'an yeken, men solar menen kelisip keldim (II, 31).

Bul mi'saldag'i' *qolti'q* so'zi bolsa «Qolti'qko'ldin' a'tirapi'nda qoni'slani'p woti'rg'an xali'q» ma'nilerinde jumsalg'an.

Jazi'wshi' «Xalqabad» romani'nda so'zlerdin' wo'zinin' tuwra ma'nisi menen qatar, ko'p ma'nililikte qollani'li'wi'nan da sheber paydalang'ani'n ko'riwimizge boladi'. So'zlerin' ko'p ma'niligi birqansha usi'llar tiykari'nda a'melge asadi'. Solardi'n' biri metaforali'q usi'l boli'p yesaplanadi'.

a) metaforalar

Sh. Seytov tilinde metaforalar da, metonimiyalar da, sinekdoxalar da estetikali'q talaplarg'a sa'ykes kerekli jerinde qollang'ani'n ko'riwimizge boladi'. Mi'sallar:

Mi'n' aytqan menen fevraldi'n' aqi'ri', *suwi'qti'n' shaqi'* si'ng'an (II, 68).

Ko'knarlar, lobi'ya, ma'shler jan'a *gu'lge woti'ri'p*, tari'lar ten'izdey ten'selip ati'r yedi (II, 112).

Kulak – adam yemes, yeki ayaqli' *haywan* (II, 244).

Keltirilgen mi'sallardag'i' «malaqaydi'n' qulag'i'», «stoldi'n' mushi'», «ma'jnu'n», «ko'ldin' ultani'», «suwi'qti'n' shaqi'», «gu'lge woti'ri'w», «haywan» so'zleri metaforali'q awi'sqan ma'niler ko'rkem shi'g'arma tilin bayi'ti'p woni'n' ta'sirshen'lik da'rejesinin' ku'sheyiwine yerisilgen.

Ha'r kimnin' *kewil sarayi'* biri birine usamaytug'i'n wo'z aldi'na bir *sandi'q*, sandi'q bolg'anda da ga'si go'ne-ko'ksiden yele ba'tamam tazara qoymag'an, ga'si zamanni'n' yen' hasi'l du'ri ji'ynalg'an sandi'qqa megzer yedi (I, 15).

Bul jan'ag'i' woqi'lg'an wazda men aytqan ken'es adamlari'ni'n' *sanasi'ni'n'* kem-kemnen *ken'eyip* barati'rg'ani'ni'n' ayqi'n mi'sali' (II, 50). Liykin, menin' *aq sun'qari'm*, qoldan ushqan *aq kepterim* – aydan ari'w Zu'bayda jani'mni'n' men'zesin taba almadi'm (II, 12).

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «*kewil sarayi'*», «*sanani'n' ken'eyiwi*», «*aq sun'qar*», «*aq kepter*» so'z dizbekleri uli'wma xali'qli'q, biraq qollani'li'wda obrazli'li'qqa iye metaforalar boli'p yesaplanadi'.

Api'rmay, mi'naw soni' yesime saldi'-aw, ha'r zamang'a bir zaman degen, bolshoydi'n' iyti qalmay izime tu'sip, yendi sol *qasqi'r* wo'zim boli'p turman (II, 3).

Api'rmay, mi'naw soni' yesime saldi'-aw, ha'r zamang'a bir zaman degen, *bolshoydi'n' iyti* qalmay izime tu'sip, yendi sol *qasqi'r* wo'zim boli'p turman (II, 3).

Qara ayg'i'r i'sqi'ri'p tarti'p turg'ang'a ma, suwi'q samal woyag'i'nan da, buyag'i'nan da hu'wlep vagonni'n' u'stindegı Berdika'rimnin' urqanati'n ushi'ri'p barati'r (II, 3).

Basqalar da aytti', Sayi'mbet te *sayradi*', wog'an sayraw ji'r ma (II, 27).

«Pi'shaqti'n' qayrawi'n tapsan' kespeytug'i'ni' joq» dep ju'rgen Izbasqang'a a'sirese Toli'bay qusag'an «*wo'tpes pi'shaqlari'n*» «urmasi'nan buri'n» bir qayrap ali'w buri'nnan a'det, degen menen Tasman'lay adamdi' kem si'naytug'i'n, duri'si'rag'i', si'nay almaytug'i'n adam yedi (I, 9).

Keltirilgen mi'sallardag'i' shi'g'arma qaharmanlari' wo'zin «qasqi'r»g'a, worgan xi'zmetkerlerin «bolshoydi'n' iyti»ne, poezddi' «qara ayg'i'r»g'a, sol da'wirdegi sanasi' to'men qaharmanlardi' «wo'tpes pi'shaq»qa ten'ewi jazi'wshi'ni'n' sheberliginen do'regen jeke stillik metaforalar boli'p yesaplanadi'. Jeke stillik metaforalar da ko'rkem so'z sheberinin' xali'qli'q tildin' woni'n' so'zlik qurami'ni'n' tildin' rawajlani'w ni'zamli'li'qlari'na sa'ykes, so'zdin' metaforalasi'wi' na'tiyjesinde ko'rkem so'z sheberinin' do'retiwshilik uqi'pli'li'g'i'nan do'regen ha'm stilistikali'q xi'zmette paydalani'lg'an ma'nilik stillik qurallari'nan ibarat.

a') metonimiyalar

Metonimiyalar da «Xalqabad» romani' tilinde uti'mli' qollani'lg'anli'g'i'n ko'remiz. Mi'sallar:

Sonnan qorg'ani'wdi'n' ilaji'n izleskendey urda tut bilim ali'spaq, *bilimlinin'* u'yine gewishlerdi si'lpi'ldati'p juwi'ri'spaq (II, 25).

Qati'q kerek pe alsi'n, ma'sh kerek pe alsi'n, qari'zg'a pul ma, ma'! – qullasi', *sawatli'ni'n'* barli'q buyi'mi' go'rsawattan pitip ati'r (II, 25).

Qati'q kerek pe alsi'n, ma'sh kerek pe alsi'n, qari'zg'a pul ma, ma'! – qullasi', *sawatli'ni'n'* barli'q buyi'mi' *go'rsawattan* pitip ati'r (II, 25).

Joqari'dag'i' mi'sallarda «bilimli», «sawatli'», «go'rsawat» so'zleri shi'g'arma qaharmanlari'ni'n' minez-qulqi', uqi'pli'li'q belgileri boli'p, metonimiyali'q xi'zmette sheber qollani'lg'an.

Sog'an shekem awi'l arasi' ku'nde tintispe, ku'nde qi'di'ri'spa, jurt «*qi'zi'l jag'ali'*»g'a da u'yrenisip qalg'an yeken (II, 85).

«bul ka'misiyag'a qosi'p jibergen inkibinin' *jansi'zi'*» dep qapi'ltti' (II, 23).

Bayag'i' ji'llari' Uri'sayda qurbanli'qqa shali'ng'an *na'ha'nlerdi* aytqan sayi'n Sozanaydi'n' ju'regi suwlap (II, 96).

Bul mi'sallardag'i' «jansi'z», «na'ha'n» so'zleri qaharmanlardi'n' iyelegen ka'sibine baylani'sli' belgilerdi bildirip, awi'spali' metonimiyali'q ma'nide qollani'lg'an.

- *Stalingradti'n'* jibergen won alti' motori'ni'n' biri bizge tiyse, pax-pax, - dep qumarti'p ati'r bir traktorshi' (II, 157).

Galsto'k tag'i'p, «*Yerkin qaraqalpaq*» su'wretin de basi'p yedi (II, 108).

«*Pravda*»ni' dastani'p woqi'p, sonda ko'rsetilgen jan'a jolg'a ko'kiregin duri'sli'p qoyi'wdi', wo'zinin' woyi'ndag'i'si' menen wondag'i' pikirlerdi sali'sti'ri'p ju'riwdi qanday qi'yi'n-qi'stawda da umi'tqan adam yemes (I, 15).

Predmettin' ati' sol zatti'n' wo'zin bildiriw ushi'n jumsalg'an metonimiyalarg'a «Stalingrad», «Yerkin qaraqalpaq», «Pravda» so'zleri mi'sal bola aladi'.

Metonimiyalar shi'g'armani'n' tilinin' ko'rkemligin, na'zikligin, ta'sirligin ta'minlewshi qurallardi'n' biri. Shi'g'armada qollani'lg'an metonimiyalar jaziwshi'ni'n' do'retiwshilik uqi'pli'li'g'i'nan do'regen boli'p, tiykari'nan shi'g'arma qaharmanlari'ni'n' minez-qulqi'n, wolardi'n' ka'sibine baylani'sli' belgilerin ha'm predmettin' ati'n bildiriw ushi'n qollani'lg'anli'g'i'n ko'remiz.

b) sinekdoxalar

So'z ma'nisinin' awi'si'wi'ni'n' sinekdoxa usi'li' da jaziwshi'ni'n' «Xalqabad» romani'nda sheber qollani'lg'an. Mi'sallar:

- Men bunnan ko'p ji'l ilgeri, a'welha quda, qala berdi wo'zim sebepshi boli'p, bir pa'rshe *ju'regimnin' jarti'si'nan* ju'da bolg'an yedim, ag'a, - dep gu'rsindi (II, 12).

Wol wo'zinin' *qoli'n* tani'masa da, mo'rin tani'g'an yedi (II, 18).

Soni'n' ushi'n mi'na woti'rg'an *qara ko'zler* ha'zir jaqi'n jerdegileri tu'weli menen u'ylarine qayti'p, bir saattan qaldi'rmay, yeski kitaplardi' a'kelip, usi' jerge tapsi'radi' (II, 24).

- Bir aydan qi'rta-qi'rt paxta baslanadi', sonnan buri'n woqi'p qali'n', wonnan son' qoli'n'i'z tiymey qaladi', - dep qi'stasti'radi' Ma'diyar *bileklerin* (II, 25).

- Woybay-aw, u'sh pravlenie *mu'shesi* usi'ndami'z g'oy! (II, 29).

Soni'n' ushi'n menshik kerek bolsa, *gegirdek* kerek bolsa, aydi'n' jari'g'i' bar (II, 92).

Shun'a woy juwi'rti'p bari'n', woylaytug'i'n *ka'lla* kerek boli'p ati'r (II, 121).

Sen'sen'li, qi'lqali', shapanli' jawi'ri'nlar iyin tiresip, *jalti'r bas, shaybas, melle bas, aq baslar* zamanni'n' a'hmiyetli bir ma'selesin ma'sla'ha'tlesip ali'wg'a bas qasi'si'p ati'rg'an bir payi't yedi (I, 14).

- Wolardi'n' *qulag'i'* ko'p... Senin' *qulag'i'n'a* ne-e bir, qorg'asi'n quyi'ldi' ma! Sen de ko'beyt *qulag'i'n'di'!* (I, 10).

Joqari'dag'i' keltirilgen mi'sallardag'i' «ju'regimnin' jarti'si'», «qol», «qara ko'zler», «bilek», «mu'she», «gegirdek», «ka'lla», «bas», «Sen'sen'li», «qi'lqali'», «shapanli'», «jawi'ri'nlar», «qulaq» so'zleri arqali' uli'wma adam ma'nisin bildiriwshi tu'sinik an'lati'li'p, sinekdoxa xi'zmetinde qollani'lg'an.

«Menin' mi'naw turi'si'mda alti'n uslag'ani'ma *jurt* isene me, birew bolmasa birew gu'manlani'p ju'rer, soni' bir iretlestirin', inim, wo'zin'iz bolmasan'i'z, mi'naw xi'zmetkerin'izdi jumsan'», - dep a'shirepi yetip, woramalg'a worap muqi'yatlap ju'rgen a'rebeginin' worami'n jazdi'ri'p, aldi'na qoyg'ani'... (II, 11). Usi' *jurt* Awg'ani'stang'a awdi' g'oy ilgeride! (II, 363).

Poezd ju'rip ketkennen son' «*yel* joq shi'g'ar» dep qarasa, anadayda bir tas jay qan'qayi'p tur (II, 4).

Bul mi'sallardag'i' «*jurt*», «*yel*» so'zleri arqali' barli'q xali'q yemes, yeldegi tani'ytug'i'n adamlar ma'niside jumsali'p qollani'lg'an.

2.2. Sinonimlar

Ko'rkem shi'g'arma ushi'n so'z ma'nilerine tiyisli jag'daylardi'n' biri so'zdin' sinonimlik ma'nileri boli'p yesaplanadi'. Soni'n' ushi'n da tilimizde ma'nilik jaqtan bir-birine jaqi'n so'zlerdin' topari' ko'p. Biraq sol ma'niles so'zlerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheligi, ayri'qshali'g'i' bolatug'i'nli'g'i' so'zsiz. Bunday sinonimlik ma'niler shi'g'arma tilinin' ko'rkemligin ha'm obrazlardi'n' wo'zinsheligin ta'miyinlewde u'lken a'hmiyetke iye boladi'.¹ Sh. Seytov do'retiwshiligi ayri'qsha wo'zinin' milliy wo'zgesheligi menen ayri'li'p turadi'. Woni'n' shi'g'armalari' qaraqalpaq tilinin' bay leksikali'q bayli'g'i'nan sheberlik penen paydalana ali'wi' menen stillik jaqtan wo'zgeshelikke iye. Mi'sali': 1.Nege *so'ylemeysen' lal boli'p* qaldi'n'ba? (I.10). 2.Ha'zirshe mayday bolsa da bir *ja'bdilesip* ala bereyik, son' *biriktiriw* qi'yi'n yemes,-dep ati'r yedi bag'anag'i' Sayi'mbet (I.15), 3. Izbasqan, a'dep, *hayran qaldi'*, son' *a'jeplendi* (I. 84). 4.Wori'ssha woqi'tqani' qalay! Meshitte wori'ssha woqi'ti'p bola ma! Wonda giltti bermeymen, *yel sheshsin woni'*, *xali'q* sheshsin... (I. 87).

Joqari'da keltirilgen mi'sallardag'i' "so'ylemew-lal boli'p qali'w", "biriktiriw-ja'bdilesiw", "hayran qali'w-a'jepleniw", "yel-xali'q" so'zlerinin' ma'nileri bir-birine jaqi'n. Degen menen bul so'zler jazi'wshi' ta'repinen yeki ma'nilik ottenok penen qollani'p tur ha'm bir-biri menen ma'nilesligi boyi'nsha birlesip kele aladi'. Biraq wolardi'n' uluwma ma'nisi worta'q bolg'ani' menen birewinde bar ma'ni ayri'qshali'gi' yekinshisinen tabi'lmaytug'i'ni' wo'zinen-wo'zi belgili boli'p turg'anday seziledi.

Al qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdi ma'nisi jag'i'nan bir-birine jaqi'n bolg'ani' menen wolardi' qa'legen jerde almasti'ri'p qollani'p kete beretug'i'n so'zler dep qarawg'a bolmaydi'. Wolar tek bir-biri menen bir ma'nilesligi jag'i'nan birlesip keletug'i'n bolsa, al wolar ushi'n uluwma ma'ni worta'q bolg'ani' menen wolardi'n' ha'r biri wo'zinshe wo'zgeshelikke iye boli'p woti'radi'.

¹Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндегі синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1989. -Б.61

“Xalqabad” romani’ndag’i’ bazi’ bir so’zler qa’legen jayda da bir-birinin’ sinonimi boli’p keke beredi. Wolar jeke turg’anda da, tekst ishinde de sinonim boli’p turatug’i’nli’g’i’ sezilip turadi’. Mi’sali’: Nashar tuqi’mi’na na’zerim tu’spegenine neshe ji’l boldi’ yeken...-dep *barmag’i’n* bu’gip yesaplay basladi’ (III.15). Shi’ra wo’shken son’ da *sawsaqlari’n* qabi’rg’alari’nda woynati’p: “azi’p ketipsen’ kempir” dedi (III.97). Ko’zine tag’i’ tu’tini burqi’rag’an zawi’t yeleslep, qi’yalg’a berilip ju’rgeninde *a’dep*, aldap-suwlap, Allash degen bati’rakti’ wo’ltirtti. –Sol woyi’ng’a *da’slep* kirgeni yeken, son’ basi’n tarti’p ali’wdi’ woyleyman degeninshe qorqi’ti’p-u’rkitip-aq bir-yeki, hu’kimet bilse ati’p jibergendey qi’lmi’shti’ isletip tasladi’ (III. 9).

Mi’sallarda keltirilgen “barmaq-sawsaq”, “a’dep-da’slep” sinonim so’zleri jeke turi’p ta sinonim bola aladi’. Al, romanda qollani’lg’an gey para so’zler tek anaw yamasa mi’naw konteksttin’ ishinde belgili bir ma’nisinde g’ana yekinshi so’z benen sinonim bola aladi’. Mi’sali’: Basqalar da *aytti’*, Sayi’mbette *sayradi’*, wog’an sayraw ji’r ma (III. 27). Qurban qa’ha’ri qatti’ jadi’rag’an jazi’nan tu’nergen qi’si’ ko’ptey ko’rinetug’i’n qayg’i’si’n da, su’yinishin de ko’pke ayta bermeytug’i’n, *az so’zli* so’zge wolaq, ko’terip soqpayi’ basi’m, *tuyi’q* adam (III.39.). Mi’sallarda keltirilgen “ayti’w-sayraw”, “az so’zli-tuyi’q” so’zleri so’zdin’ ko’p ma’nili, awi’spali’ ma’nileri tiykari’nda payda bolg’an sinonimlerden yesaplanadi’.

Tilimizdegi sinonimlar jasali’wi’ jag’i’nan ko’p g’ana ishki zan’li’li’qlarg’a iye. Sinonimlardan’ a’dewir bo’legin frazeologiyali’q so’z dizbeklerinen jasalg’an sinonimlar quraydi’. “Xalqabad” romani’nda da frazeologiyali’q so’z dizbeklerinen jasalg’an sinonimlar ko’p qollani’lg’anli’g’i’ni’n gu’wasi’ bolami’z. Bunday sinonimlardan’ ayri’qshali’g’i’ jay so’zlerge qarag’anda wo’tkir seziledi. Mi’sali’: Ha’zir negedur, soni’n’ bag’i’nbaytug’i’ni’ da, tuwmaytug’i’ni’ da, yesine tu’sip ati’r, yesine tu’sken sayi’n *jinin ti’ri’shti’ri’p*, *ashi’wi’n keltirip* ati’r (III. 91). 2. Man’layi’n quraqli’ dasti’qqa berip, du’s to’menine jati’rg’an Toli’bay ti’-m-ti’ri’s usi’lardi’ woylep ati’r, biraq, xatlanbaytug’i’n boli’p shi’qsam she, menin’ bay degen tuqi’mi’mda bolg’an yemes, peshanam menen qabaq jari’p

tapqan mali'mda kimnin' haqi' bar, jurt *qol qabarti'p* tapsa, men *man'lay si'zlati'p* tapti'm (I.37). *Ko'rgen-bilgenin jazdi'rmaytug'in qati'qulaqli'g'i' tag'i' bar* (I.15).

Bul frazeologiyali'q sinonimlardin' emocionalli'q ma'nisi jay so'zden bolg'an jubaylardi'n' ma'nisine qarag'anda wog'ada wo'tkir yekenligi belgili. Sonli'qtan da "Xalqabad" romani'nda frazeologiyali'q sinonimlar ayri'qsha wori'n iyeleydi. Sol arqali' Sh. Seytov aytayi'n degen fikrinin' obrazli'li'g'i'na yerisken. Frazeologiyali'q sinonimlerde absolyut sinonimiya bolmaydi'. Ma'nisi wo'z-ara teppe-ten' keletug'i'n frazeologiyali'q sinonimlar tilde az ushi'rasadi'.

"Xalqabad" romani'nda ayi'ri'm sinonim so'zlerdin' basqa tilden kirgen jubaylari'n tawi'p sheber qollang'ani'n ko'remiz. Mi'sali':

- Men *ni'zang'a* g'i'lap isletpeymen! – dep kerekli boldi' Jaqan. – Meyli *za'ku'ni* menen-aq ju're bereyik (II, 76). Izbasqan ataman Filchepte ju'z basi' bolg'ani'nda siz wog'an *atqosshi'* yag'ni'y *adyutant* bolg'ansi'z (II. 86). Bunda jazi'wshi' da'wir koloritin beriwde ha'm qaharmanni'n' xarakterin jarati'wda si'rttan kirgen so'zlerdi wori'nli paydalang'ani'n ko'remiz.

"Xalqabad" romani'nda qollani'lg'an sinonim so'zlerdi izertlew na'tiyjesinde frazeologiyali'q sinonim so'zler ko'plep ushi'rasatug'i'nli'g'i' ja'ne de avtor kontekstli sinonimlerden puxta paydalang'anli'g'i', qaharman xarakterin, da'wir na'pesin beriw ushi'n rus tili ha'm basqa da tillerden kirgen so'zlerden de qaharman tilinde uti'mli' qollani'lg'ani'ni'n' gu'wasi' bolami'z.

Sinonimlerdi qollani'w arqali' shi'g'armani'n' tillik wo'zgeshelikleri, ma'nilik jaqtan wo'tkirligi yele de artqan.

2.3. Antonimler

Antonimler ha'r qanday tildin' so'zlik qurami'nda belgili wori'ndi' iyeleydi.

Sh.Seyitovti'n' izertlenip ati'rg'an shi'g'armasi'nda antonim so'zler de ushi'rasadi'. Wolar tiykari'nan adamni'n' minez-qulqi', ha'reketi, hal-jag'dayi', wori'n, waqi't, ken'islik ha'm abstrakt tu'siniklerdi an'lati'w ushi'n qollani'lg'an. Wolar to'mendegi so'z shaqaplari'nan jasalg'an:

1) Atli'q so'zlerden jasalg'an antonimlar

Qaysi' xali'qti'n' tilin ali'p qarasaq ta, wolarda atli'q so'zlerdin' wog'ada ko'p yekenligin ko'remiz. Qaraqalpaq tilinde de atli'qlardi'n' sani' ko'p. Atli'qlar qurami'nda antonimiya qubi'li'si' ko'plep ushi'rasadi'. Til bilimindegi atli'q antonimlardin', joqari'da ko'rsetilgen si'yaqli', toparlarg'a bo'liniwin qaraqalpaq tilindegi atli'q antonimlar ushi'n da qollani'wg'a boladi'. Shi'g'armada qaraqalpaq tilindegi atli'qlardan jasalg'an antonimlar leksikali'q ma'nisi jag'i'nan to'mendegidey toparlarg'a bo'lip u'yrendik.

a) Adamlardi'n' socialli'q turmi'si'na baylani'sli' tu'siniklar an'lati'wshi' atli'qlardan bolg'an antonimlar. Mi'sali': «Bessari'» qi'shlag'i'ni'n' ba'ri shuni'n' *malayi'*, wol woti'rg'an *xan!* (II, 66).

a') Adamlardi'n' wo'z ara mu'na'sibetin an'lati'wshi' atli'qlardan bolg'an antonimlar. Mi'sali': – Kim de kim milletke, uri'wg'a, awi'l-aymaqqa tartsa bizge won ji'ldan, woti'z ji'ldan, ju'z ji'ldan keyin ha'm *dos yemes, qas!* (II, 106).

b) Waqi'tli'q ma'ni bildiriwshi tu'siniklar menen baylani'sli' bolg'an atli'qlardan jasalg'an antonimlar. Mi'sallar: Ya *ku'ndiz*, ya *tu'nde* bir ti'nsa yeken-aw! (II, 34). «Arqa muz degen bar deydi, *qi'si'-yazi'* muzi' yerimesemish, shuyaqlarda jasag'anlardi'n' da a'rmani' barmeken», dep boli'p, «haw, wonda paxta pispey qaladi'g'o!» (II, 16). *Qi'si'-jazi'* aydawg'a jiberip qoya bersen' boladi' (II, 31). Sol *ku'nleri*-aq wo'z qoli'nan bir ba'le qi'li'p, si'mpi'yi'p ju'rgen sumi'ray bolmasi'n! degen qi'yal menen nagandi' shi'g'ari'p turi'p, ha'zir-aq jani'n almaqshi' yedi, liykin, «sha'ytang'a hay berdi» (II, 11). Sen buni' bir *tu'nde* u'yrene almaysan, ha'mme so'yte bergende mi'na mektepti sali'p, bunda pa'len ji'l bala woqi'ti'p ati'wdi'n' keregi joq (II, 17). Qurban qa'ha'ri qatti', jadi'rag'an *jazi'nan* tu'nergen *qi'si'* ko'ptey (II, 39).

g) Adamlardi'n' psixologiyali'q jag'dayi'na, minez-qulqi'na baylani'sli' tu'siniklar an'lati'wshi' atli'qlardan payda bolg'an antonimlar. Mi'sali': Qurban qa'ha'ri qatti', jadi'rag'an *jazi'nan* tu'nergen *qi'si'* ko'ptey ko'rinetug'i'n

qayg'i'si'n da, *su'yinishin* de ko'pke ayta bermeytug'i'n, az so'zli, so'zge wolaq, ko'terip soqpayi' basi'm, tuyi'q adam (II, 39).

g') Ken'isliktegi ta'replerge baylani'sli' tu'siniklerdi an'lati'wshi' atli'qlardan jasalg'an antonimlar. Mi'sali': *Shi'g'i'sta* yaponlar, *bati'sta* nemislar pi'shaqti' kimga qayrap ati'r, a'l'bette, baylarg'a yemesg'o, bolshoylarg'a! (II, 11). *Aspang'a* ushsa ayag'i'nan, *jerge* kirse shashi'nan tartaman Haytmuratti'n' (II, 14).

d) Ji'ni'sli'qti', tuwi'sqanli'qti' ha'm dene mu'shelerin an'lati'wshi' atli'qlardan bolg'an antonimlar. Mi'sali': *Yerkegi* de shap, *qati'ni'* da shap (II, 101). *Bas* ta yemes, *ayaq* ta yemes, Allanazardi'n' ayti'wi' boyi'nsha worta ni'ri'q shotqa uri'ldi' (II, 81).

2) Kelbetlik so'zlerden jasalg'an antonimlar

Kelbetlik so'zlerde antonimlik qubi'li'slar da ushi'rasadi'. Bunday antonimlar to'mendegidey toparlarg'a bo'linedi:

a) adamlardi'n' xarakter wo'zgesheligin bildiretug'i'n kelbetliklerden bolg'an antonimlar. Mi'sallar:

Yaqshi' menen *yamandi'* jurat ayi'radi', men jurattan asqan kim boli'ppan (II, 98).

Qurban qa'ha'ri qatti', *jadi'rag'an* jazi'nan *tu'nergen* qi'si' ko'ptey ko'rinetug'i'n *qayg'i'si'n* da, *su'yinishin* de ko'pke ayta bermeytug'i'n, az so'zli, so'zge wolaq, ko'terip soqpayi' basi'm, *tuyi'q* adam (II, 39).

G'a'ha'ri qatti' bolg'ani' menen tilin tapsan', *qayti'mi' tez* adam yedi (II, 107).

Wol kete beristen ko'p sho'jeli ma'kiyendey gilen' u'rpe-shu'rpe, *yestiyarli'-estiyarsi'z* woqi'wshi'lardi'n' arasi'nda paxta terip ati'r yedi (II, 44).

a') adamlarda ta'biyiy tu'rde ju'zege keletug'i'n belgilerdi bildiretug'i'n kelbetliklerden jasalg'an antonimlar. Mi'sali': Qa'pelimde, «shul adam *nashar* ma, *yer* me, *jigit* pe, *qarri'* ma, shuni' ayti'p ber?» dep sawalg'a tuta qoydi' (II, 60).

b) adamlardi'n' fiziologiyali'q jag'daylari' menen baylani'sli' bolg'an kelbetliklerden jasalg'an antonimlar. Mi'sali': Xabar sorati'p, jiberilmegen ag'ayinleri qalmadi', sira' wo'li-tiri xabari' joq (II, 43). Qashang'i' aldi'n'i'zg'a tu'sip men jortaman, wo'limisiz, tirimisiz – dep pa'zneni basi'p jiberdi (II, 100).

Sonday-aq, si'rttan kirgen so'zler menen wo'z so'zlik qatlamg'a tiyisli so'zler de shi'g'armada antonimlik qatardi' du'ze alg'ani'n ko'remiz. Mi'sali': Bul yendi ka'rlik kolxozlardi' saplasti'ri'p, taynapi'r xojali'qqa wo'tkeriw (II, 52).

3) Ra'wish so'zlerden jasalg'an antonimlar

Shi'g'armada ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi ra'wishlerden jasalg'an antonimlardin' leksikali'q ma'nisi jag'i'nan to'mendegidey tu'rleri ushi'rasadi':

a) Boli'p wo'tken ha'reket yamasa belginin' waqti'n bildiriwshi ra'wishlerden jasalg'an antonimlar. Mi'sallar:

- A –al, keshe bosang'an bolsa, bizler bu'gin u'yden shi'qti'q (II, 42). Bir ji'l yemes, bi'lti'r... bi'yi'l ja'ne... (II, 112). Sol woyi'ng'a da'slep kirgeni yeken, son' basi'n tarti'p ali'wdi' woylayman degenshe qorqi'ti'p-u'rkitip-aq, bir-eki hu'kimet bilse ati'p jibergendey qi'lmi'sti' isletip tasladi' (I, 9).

a') Is-ha'rekettin' iske asi'w worni'n, bag'dari'n bildiriwshi ra'wishlerden jasalg'an antonimlar. Mi'sali':

Buni'n' pa'ti menen pa'skeltek sharbaqti'n' jarma qapi'si' ashi'li'p ketip, shi'nji'rlawli' bir iyt berman juwi'ri'wdi'n' worni'na arman qarap qashti' (II, 7). So'ytti de Tuwbaydan atlap wo'tip, japti'n' ba'lent i'rashi'nan to'men yenteledi (II, 99).

b) Ha'rekettin' wori'nlani'w usi'li', jag'dayi' menen baylani'sli' bolg'an ra'wishlerden jasalg'an antonimlar. Mi'sali':

Jambasi'n'a urmaq tu'we, yendi basi'n'di' tasqa urg'annan ne payda, qa'telesiw an'sat, du'zew qi'yi'n (II, 114).

4) Feyil so'zlerden jasalg'an antonimlar:

Shi'g'armada feyillerden jasalg'an antonimlardin' leksikali'q ma'nisi boyi'nsha to'mendegidey toparlarga bo'lip qaradi'q.

a) qarama-qarsi' bag'dardag'i' ha'reketti sa'wlelendiriwshi feyil antonimlar: Traktordi'n' paznasi' arti'nda *ko'terilip* kiyati'r yedi, bardi' da «salq» yettirip, Shundi'ydi'n' wo'zi *tu'sirip* tasladi' (II, 99). Bul traktordi' wo'*shirip* qashi'p yedi, bir waki'tta «warr» yetip *xodlang'an* dawi'si' yesitildi (II, 99). Basshi'lar da birinin' izinen biri *kelip-ketip* tur (II, 44). Ishten basli'q su'renlep, aldi'na shaqi'rdi'dag'i', kimnin' *kelip*, kimnin' *ketkenin* soradi' (II, 119).

a') adamlardi'n' wo'z ara mu'na'sibetin sa'wlelendiriwshi feyiller: Seni *qamap* taslasa, *aqlay* alatug'i'n qu'diret joq! (II, 42).

b) adamlardi'n' ruwx'i'y halati'n sa'wlelendiriwshi feyillerden jasalg'an antonimlar: – Hawwa, shundi'ytemiz, - dedi Qudaybergen *ku'lip*. – Biraq, ja'ma'ha't, men ko'zi ashi'qpan, kewlim sezedi! – dep, birden *ji'lap* jiberdi (II, 74).

g) predmet halati'na baylani'sli' feyillerden jasalg'an antonimlar: Ha'r ku'ni bul a'lemde won mi'n' adam *tuwi'li'p*, won mi'n' adam wo'*lediemish* (II, 90).

g') bir-birine qarsi', biri yekinshisin biykarlaytug'i'n ha'reketlerdi sa'wlelendiriwshi feyillerden jasalg'an antonimlar: Jambasi'n'a urmaq tu'we, yendi basi'n'di' tasqa urg'annan ne payda, *qa'telesiw* an'sat, *du'zew* qi'yi'n (II, 114).

Antonimlardin' shi'g'armada qollani'li'wi', woni'n' tillik wo'zgesheliklerinin' yele de ko'rkem yetip beriliwine xi'zmet qi'lg'an.

2.4. Omonimlar

Omonim so'zlar de jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda ko'rkemlew qurallari' si'pati'nda ayti'lajaq pikirdi ani'q ha'm ta'sirli jetkeriwde qollang'an.

Omonimlar jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi' tilinin' ko'rkemliligini, na'zikkililigini, ta'sirliligini ta'miynlewshi qurallardi'n' biri boli'p, woni'n' tilinin' bayli'g'i', ken' mu'mkinshiliklerin ko'rsetedi:

Tu'sti de jayg'a kirip ketip, shi'rani' *jaqti'* (II, 16).

- A'ne joldaslar, bul sizin' Qunnazar aqsaqaldi'n' bunnan bir ji'l ilgeri raybilimga «likbezden ju'z procent sawat ashti'q» dep bergen spravkasi', usi'g'an tiykarlani'p, joqari'g'a spravka bergen raybilimnin' u'stinen «ko'z boyadi'» degen arza tu'sip, soni' tekseriwge biz tap anaw To'rtku'lden kelip turg'ani'mi'z, - dedi To'rtku'l *jaqti'* ko'rsetip (II, 19).

G'ali' gilemler tuti'li'p taslang'an jap-*jaqti'* jay! (II, 7).

Bul mi'sallardag'i' *jaqti'* so'zi birishi mi'salda ha'reket ma'nisin, yekinshi mi'salda bag'dar, ta'rep ma'nisin, u'shinshi mi'salda ko'rinis ma'nisin beriw ushi'n jumsalg'an.

Sho'p qi'sti'rsa da, qati'nlaridin' tu'ski chay ushi'n jaqqan woti'nan ku'l ali'p su'rtse de, ji'lar *qabag'i'ni'n'* bu'lkildisi qoymadi' (II, 39). Qudaybergen mektepten Aynazar menen Da'libaylar kelgenshe shu'digar jerde tirsegi qag'i'si'p, jarmi'stan *qabag'i'* menen arqalap suw tasi'ydi' (II, 33).

Keltirilgen birinshi mi'saldag'i' *qas* so'zi adam denesi ag'zasi'n, yekinshi mi'salda u'y buyi'mi' atamasi'n an'lati'w ushi'n jumsalg'an.

Qudaybergennin' *beldi* buwi'ni'p shi'qqani'nan gu'manlang'an Sozanay (II, 98). Kim *bel* da'ste, kim jaba, kim quri' mushi'na tu'pirip shabi'sti' (II, 100).

Bul mi'sallardag'i' *bel* so'zi birinshi mi'salda adam mu'shesi, yekinshi mi'salda bolsa, qural-sayman atamasi'n bildiriw ushi'n qollani'lg'an.

Quw gellenin' kirpigi qag'i'la ma, *qasi'* qi'ymi'lday ma, wonda *qas* ta, kirpik te, ko'z de joq (II, 144). Bayag'i' sonarg'a shi'qqani'mda, *qasi'mda* Barli'qbay, Ja'liy maqsi'm da bar yedi-aw, qarshi'g'alar bir *qasqi'rdi'n'* izine tu'sti-aw, sonda bu'rkit bu'rgen ko'kjaldi'n' tisi a'tirapi'na iyt barg'anda u'seytip saqi'ldap yedi (II, 3). Keltirilgen mi'sallardag'i' *qas* so'zi birinshi mi'salda adam denesi ag'zasi'n bildiriw ushi'n qollani'lsa, yekinshi mi'salda a'tirapi'mda, jani'mda ma'nilerin an'lati'w ushi'n jumsalg'an.

Tu'sinde Shundi'y buni' aq atqa mingestirip, aqsha bultti'n' arg'i' jag'i'na ali'p qashi'p barati'rg'an yeken, buni'n' gewishi *tu'sip* qali'pti', «alayi'n» dese, «jan'asi'n a'peremen» dep Shundi'y aldi'rtpaydi', bir na'rsedey qi'ynali'p woyandi' (II, 95).

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' *tu's* so'zi adamni'n' uyqi' halati'ndag'i' psixologiyali'q procesin ha'm yekinshi mi'salda ha'reket ma'nilerin bildiriw ushi'n qollani'lg'an.

Yesirkepti sklادتan atko'nekke i'si'ri'p sali'p, yendi soni'n' *shoti'n* wo'zi qag'i'p woti'r (II, 53). Tu'ski quyashqa *shoti'n* jalti'ldati'p, tog'i'n joni'p ati'r (II, 39).

Sonday-aq, «Xalqabad» romani'nda basqa tillerden kirip, tilimizdegi singarmonizmlilik ni'zamli'li'qqa baylani'sli' ayti'li'wda wo'zgeriske ushi'rawi', soni'n' na'tiyjesinde tilimizde ayti'li'wi' birdey, ma'nileri basqa so'zler payda boli'wi' qubi'li'si' da ushi'rasqani'n ko'remiz. Ma'selen, rus tilindegi *schet* so'zinin' ayti'li'wda *shot* tu'rinde qollani'li'p, ag'ash ustashi'li'g'i' qurali' bolg'an *shot* so'zi menen omonimiyali'q qatardi' payda yetkenin ko'riwimizge boladi'.

2.5. Go'nergen so'zler

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda go'nergen so'zlerdin' qollani'li'wi' ta'biyy jag'day yesaplanadi'. Sebebi wonda bayan yetilgen waqi'yalar tiykari'nan XX a'sirdin' 20-60-ji'llari'n wo'z ishine alg'anli'qtan, sol da'wirde qollani'lg'an buyi'mlar, socialli'q ha'reketlerdin', tu'siniklerdin' atamaları' bu'gingi ku'n ko'z-qarasi'nan go'nergen, paydalani'wdan shi'g'i'p qalg'an so'zler topari'n quraydi'.

Shi'g'armada qollani'lg'an so'zler to'mendegidey toparlarg'a bo'linedi:

a') wo'ndiris a'sbaplari'ni'n' atamaları'. Mi'sali':

Altaqta: Qurban usta jan ag'ashqa qaqpaptay jawi'ri'ni'n berip, *altaqtadag'i'* ustag'a: - Qulag'i'm sende, A'met, - deydi (II, 146). *A'to'shkir*: A'met ag'a mi'n' dana *a'to'shkir* sog'i'p salatug'i'n boldi' (II, 34).

Jan ag'ash: Qurban usta *jan ag'ashqa* qaqpaqtay jawi'ri'ni'n berip, altaqtadag'i' ustag'a: - Qulag'i'm sende, A'met, - deydi (II, 146).

Tog'i'n: Tu'ski quyashqa shoti'n jalt'i'ldati'p, *tog'i'n* joni'p ati'r (II, 39).

Moyi'nti'ri'q: Tilin tawi'p so'ylemesen', *moyi'nti'ri'qti'* awdari'p aladi' (II, 34).

Qos: Bi'yi'l biyshara yeshek *qos* penen jer su'rip ju'r (II, 70).

Shi'g'i'r: Kolxozdi'n' arba, *shi'g'i'ri'nan*, xali'qti'n' astaxta, woqlawi'na shekem wo'zin'izden pitip tur (II, 34).

Juwaz: Tekebay sol pa't penen juwazshi'lardi' da du'kip, *juwazlardi'* japti'ra sala Qurbannan yesitken ga'ptin' ashi'wi' menen (II, 38).

Bul mi'sallardag'i' «altaqta», «jan ag'ash», «tog'i'n» - arba buyi'mi', «a'to'shkir» - xojali'q buyi'mi', «moyi'nti'ri'q», «qos», «shi'g'i'r», «juwaz» - diyqanshi'li'qqa tiyisli so'zler boli'p, wolar ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde qollani'lmaydi'.

a') bezeniw buyi'mlari'. Mi'sali':

A'rebek: «Menin' mi'naw turi'si'mda alti'n uslag'ani'ma jurt isene me, birew bolmasa birew gu'manlani'p ju'rer, soni' bir iretlestirin', inim, wo'zin'iz bolmasan'i'z, mi'naw xi'zmetkerin'izdi jumsan'», - dep a'shirepi yetip, woramalg'a worap muqi'yatlap ju'rgen *a'rebeginin'* worami'n jazdi'ri'p, aldi'na qoyg'ani'... (II, 11).

b) a'skeriy tu'siniklerdin' atamaları'. Mi'sali': *Baspashi'*: Sonnan bir ati'spada *baspashi'* wo'ltirilip, u'yine bir jorasi' qara ati'n a'kelip baylap ketitpti (II, 5). *Qi'zi'l a'sker:* Sho'lde wo'leyin dep ati'rg'an jerinen, bir yeki atli' *qi'zi'l a'sker* qutqari'p qali'pti' (II, 5).

XX a'sirdin' 20-60-ji'llari'nda Worayli'q Aziya yelleri, soni'n' ishinde qaraqalpaq xalqi' da «socialistlik du'zim» dep atali'wshi' da'wirdi basi'nan keshirdi. Usi' ji'llari' ja'miyetlik du'zimdegi wo'zgerisler menen qosa, si'rttan bir qansha jan'a tu'sinikler, buyi'mlar, wolardi'n' atamaları' kirip keldi. Bunday so'zler sol da'wir waqi'yaları'n su'wretlewshi «Xalqabad» romani'nda da wo'z

ko'rinishin tapqan. Bunday si'rttan kirgen so'zler ko'birek ja'miyetlik-siyasiy atamalar ha'm bir qancha buyi'm atamalari' boli'p yesaplanadi'. Mi'sallar:

Batrak: Allambergendi basqa bir awi'lg'a, Reyimbaydi' «Gu'listan» kolxozi'na, Atajan *batrakti'* tapti'ri'p, woni' Yerlesh porxanni'n' kolxozi'na jo'netti (II, 17).

Bolshevik: Mi'naw *bolshevikler* «socializmnin' wag'i'nda miynet qa'dirli boladi', abi'ray-ataq, ni'zam aqshag'a sati'lmaydi', para joq yetiledi» dep qatti' qa'telesip ju'ripti, shi'lg'i'y go'rsawatlar!... (II, 9).

Bolshoy: Wonda mi'na *bolshoylar* ku'lip qala jaq, - dep waz keshedi (II, 3).

VKP(b): Wo'zi won tog'i'zi'nshi' ji'ldan beri *VKP(b)* ag'zasi' yeken (II, 17).

Ispolkom: Bir jaman jeri, raykompartiya menen *ispolkomlarg'a* usi'ni's bildirip, xat jaza beretug'i'n «ba'lege» bir ay bolmay-aq shati'ldi' (II, 25).

Kolxoz: Allambergendi basqa bir awi'lg'a, Reyimbaydi' «Gu'listan» kolxozi'na, Atajan *batrakti'* tapti'ri'p, woni' Yerlesh porxanni'n' kolxozi'na jo'netti (II, 17).

Komsomol: Sonnan ag'ayin-tuwg'anlari' menen i'rzalasa da almay ketiwge ma'jbu'r boli'pti', balasi' qi'p-qi'zi'l *komsomol*, tu'rin jaman ko'ripti (II, 9).

Likbez: Tu's awa jiberilgen jerlerdin' ha'mmesinen *likbezshiler* qalmay ji'ynaldi' (II, 17).

NKVD: Sonda ayi'-ku'ni pitip woti'rg'an nashar yeken, ko'p wo'tpey ko'z jari'p, ul tuwi'p, «elge aman bararman» degen niyet penen Amangeldi dep at qoyadi', sol Amangeldisi ha'zir Ashxabadta *NKVDda* islep ati'r yemish (II, 5).

MTS: Wol jer, bul jerdi qarasa, hesh kitap joq, Allambergen u'yde yemes yedi, «Gu'listan»ni'n' mali' talan-taraj boli'p ati'r, soni' komsomollar menen an'li'ymi'z», - dep, *MTStan* keshe kelgen Ismet, Reyimbay menen ketip yedi, tan' atpay kelmeydi (II, 16).

Partyacheyka: Allanazar biybala Nuri'mov degen, usi' awi'ldi'n' *partyacheyka* sekretari'na shekem aldi'nda jorg'alap ju'r (II, 17).

Pravlenie: - Woybay-aw, u'sh *pravlenie* mu'shesi usi'ndami'z g'oy (II, 29).

Raykom: *Raykom* menen ispolkomlarg'a bari'p, «men yendi u'seytip quwi'rdaqshi' boli'p ju're beremen be, bir tu'sinbeslik bolsa, bolg'an shi'g'ar» (II, 26).

Raykompartiya: Bir jaman jeri, *raykompartiya* menen ispolkomlarg'a usi'ni's bildirip, xat jaza beretug'i'n «ba'lege» bir ay bolmay-aq shati'ldi' (II, 25).

Sovnarkom: Arqa rayonlardi'n' ba'rin jalpi'lamay jalpayti'p *bes qonaq* urg'ani'n yesapqa alg'an *sovnarkom*, *wobkompartiya* (II, 53).

Socializm: Mi'naw bolshevikler «*socializmnin'* wag'i'nda miynet qa'dirli boladi', abi'ray-ataq, ni'zam aqshag'a sati'lmaydi', para joq yetiledi» dep qatti' qa'telesip ju'ripti, shi'lg'i'y go'rsawatlar!... (II, 9).

Patefon: – Ala bersin *patiypondi'*, sha'ytan arba da ala qoysi'n! – dep qi'zdi' Qudaybergen (II, 73).

2.6. Frazelogizmlerdin' qollani'li'wi'

Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda tildegi teren' ma'nili so'zler menen birge frazeologiyali'q so'z dizbeklerinen de ju'da' wo'nimli qollani'lg'an.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler wo'zinin' ma'nilik wo'tkirli, semantikali'q jaqtan birigiwshiligine qaray 4 tu'rge (frazelogiyali'q wo'tlesiwler, frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q dizbekler, frazeologiyali'q so'zler) bo'linedi.¹ Sh.Abdinazimov usi' formani' yesapqa ali'p, naqi'l-maqallardi' da turaqli' so'z dizbeklerinin' qurami'na kirgizedi.² Biz jumi'sta naqi'l-maqallardi' turaqli' so'z dizbekleri qurami'na kirgiziwdi maqul ko'rmedik, sebebi naqi'l-maqallar wo'zinin' grammatikali'q (sintaksislik) ha'm ma'nilik (didaktikali'q, aqi'l-na'siyat) wo'zgeshelikleri menen aji'rali'p turadi'.

Shi'g'armada qollani'lg'an turaqli' so'z dizbeklerin tiykarg'i' u'sh tu'rge bo'lip qaradi'q:

a) Frazelogiyali'q wo'tlesiwler

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1968. –Б.252.

² Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. –Т.: Фан. 2006. –Б.219.

Shi'pshan' won ji'lg'a qarapti'-a' *shalabi'mni'n' shayqalg'ani'na!...* (II, 3).

Sonda *ayi'-ku'ni pitip* woti'rg'an nashar yeken, ko'p wo'tpey ko'z jari'p, ul tuwi'p, «elge aman bararman» degen niyet penen Amangeldi dep at qoyadi', sol Amangeldisi ha'zir Ashxabadta NKVDda islep ati'r yemish (II, 5).

Hayal *jari'larg'a jan tappay* jabi'g'i'p qalg'an ba: «Ja-aq ag'a, kesgellem jibermeymen», - dep ga'pin dawam yete berdi (II, 5).

- A'ne joldaslar, bul sizin' Qunnazar aqsaqaldi'n' bunnan bir ji'l ilgeri raybilimge «likbezden ju'z procent sawat ashti'q» dep bergen spravkasi', usi'g'an tiykarlani'p, joqari'g'a spravka bergen raybilimnin' u'stinen «*ko'z boyadi'*» degen arza tu'sip, soni' tekseriwge biz tap anaw To'rtku'lden kelip turg'ani'mi'z, - dedi To'rtku'l jaqti' ko'rsetip (II, 19).

Buni'n' wo'zi na'rse qi'zbaytug'i'n, *qoy awzi'nan sho'p almaytug'i'n*, qaqa'n soqan' menen de isi joq (II, 26).

Sha'rtmeklenip ju'rip, Nazarbay ilgen yeken likbezden bir na'rse, *joli'* a'bden *bola* qaldi' (II, 19).

a') Frazelogiyali'q birlikler

Qara ayg'i'r i'sqi'ri'p tarti'p turg'ang'a ma, suwi'q samal woyag'i'nan da, buyag'i'nan da hu'wlep vagonni'n' u'stindegı Berdika'rimnin' *urqanati'n ushi'ri'p* barati'r (II, 3).

«Bul jani' qasli'q, dinnen shi'g'arman!» dep, wo'liwden *bas tartqi'si' kelip* turdi'dag'i', tag'i' ta'wekel yetkisi kele berdi (II, 4).

So'ytip, birew wo'liwge tayarlani'p ati'rsa, *pisin qurti'p*, poezd pi's-pi's-pi's yetip, toqtap ati'r (II, 4).

Buni'n' «bolshoy adam» yekenin wo'jirege kiriwden to'rdegi Leninnin' su'wretine *ko'zi tu'siwden-aq* abayladi' (II, 5).

Wol wo'zinin' jani'na toyi'ni'p, ne de bolsa tuwg'an jerdin' topi'rag'i'na *bas qoyi'w* niyeti menen Diyarba'kir sapari'nan bunnan bir ji'l aldi'n'g'i'day tag'i' waz keship kiyati'rg'ani'n ayti'p: «elden ayri'lg'an son' ne qa'dir boladi' adamda,

men qaytsam ba, wo'z ayag'i'mnan hu'kimetke berilsem be dep kiyati'rman», degen niyetin ayti'p yedi (II, 10).

Wol wo'zinin' jani'na toyi'ni'p, ne de bolsa tuwg'an jerdin' topi'rag'i'na bas qoyi'w niyeti menen Diyarba'kir sapari'nan bunnan bir ji'l aldi'n'g'i'day tag'i' waz *keship* kiyati'rg'ani'n ayti'p: «elden ayri'lg'an son' ne qa'dir boladi' adamda, men qaytsam ba, wo'z ayag'i'mnan hu'kimetke berilsem be dep kiyati'rman», degen niyetin ayti'p yedi (II, 10).

– Neg'i'p ju'rgenin'izdi siz wo'zin'iz bilesiz, buni' men *betin'izge baspayman* (II, 10).

Aqi'l-parasatli' qaraqalpaqlar Stambulda, Tegeranda ha'zir usi' ma'selege *bas qati'ri'p* ati'r (II, 11).

Tisin'nen shi'g'arma, jaqi'nda uri's boladi', yeldi nemis ken'esten tazarti'p, ji'lawi'mi'zdi' qoli'mi'zg'a beredi (II, 11).

Tisinen shi'qqan zayi'ri'nda uluwma musi'lmanni'n' ma'pine za'lel keltiretug'i'ni'n ayti'p yeskertti (II, 10).

Sol ku'nleri-aq wo'z qoli'nan bir ba'le qi'li'p, si'mpi'yi'p ju'rgen sumi'ray bolmasi'n! degen qi'yal menen nagandi' shi'g'ari'p turi'p, ha'zir-aq *jani'n almaqshi'* yedi, liykin, «sha'ytang'a hay berdi» (II, 11).

b) Frazelogiyali'q dizbekler

Woni'n' bir aqsham ji'lli' jerde jati'p ha'z yetermen degeni bolmadi', tez ketpese anaw kisi kelip, tuti'p беретug'i'nday *ko'rine berdi ko'zine* (II, 5).

Qarasa, qonaqti'n' *ko'zi* ji'n'g'i'l qazi'qtag'i' g'ali' qorji'ng'a *tigilip* woti'r (II, 6).

«Wol ku'nde usi'ndayman ba, tawdan woyi'p alg'anday botako'z nashar yedim, kempir-g'arri'si'na da jag'i'p qaldi'm, *jati'p jabi'sti'*» deydi, usi' ku'ngi sol ku'yewi yeken, si'rtta bota quwi'p ju'rgen soni'n' balasi' qusag'an (II, 5).

Taza japqan zag'aradan yenapattay nan, yeki qag'az chay, bir qadaqtay gelle qant berip, xoshlasi'wg'a *ko'zi qi'yamay*, izinen baladay bozlap ji'lap qaldi' (II, 6).

Duri's iske Quran uslag'anni'n' nesi gu'na! dep *qoli'n* kitapqa *juwi'rtti'* da, *bawi'ri'na basi'p...* (II, 13).

Gezek aqsaqalg'a kelgen waqi'tta *ju'regi suw yete qaldi'* (II, 18).

Ha'r adam *qara ter boli'p* shi'qqan sayi'n, Qunnazar aqsaqal bir qi'si'm (II, 20).

Kelgenlerdin' hesh kimnin' u'yinde tu'slenbey, Ma'diyardi'n' u'yinde juli'ng'an shaytan tawi'qqa da barmay, papkalari'n nan shi'g'ari'p jegeninen-aq wo'zinin' *basi'nan si'ypamaytug'i'ni'n* bilgen Qunnazar usi'nday bir qolaysi'z qi'si'ni'spaqti' sezinip, ku'ni buri'n moyi'l boli'p qalg'anli'qtan bug'urli'm wo'zin aldi'rmadi' desek te, sorpa ishken adamday man'lay teri murni'ni'n' u'stinen tami'p atti' (II, 20).

- Bir aydan qi'rta-qi'rt paxta baslanadi', sonnan buri'n woqi'p qali'n', wonnan son' *qoli'n'i'z tiymey* qaladi', - dep qi'stasti'radi' Ma'diyar bileklerin (II, 25).

G'ayri' yellerdegi keshe jaq wo'mir usi' bastan-aq *uwi'ziyin qurti'p* kiyati'r (II, 6).

Wol wo'zinin' *jani'na toyi'ni'p*, ne de bolsa tuwg'an jerdin' topi'rag'i'na bas qoyi'w niyeti menen Diyarba'kir sapari'n nan bunnan bir ji'l aldi'n'g'i'day tag'i' waz keship kiyati'rg'ani'n ayti'p: «elden ayri'lg'an son' ne qa'dir boladi' adamda, men qaytsam ba, wo'z ayag'i'mnan hu'kimetke berilsem be dep kiyati'rman», degen niyetin ayti'p yedi, Izbasqanni'n' qaralti'm ju'zi buri'ng'i'dan da surlani'p, sheshek dag'lari' teren'lesip sala berdi (II, 10).

Ma'jilis ashi'wg'a Sayi'mbet penen Qunnazar aqsaqal kelgende-aq woni'n' *bereketi qashi'p*, ishinde mamaqaldi'raq turi'p yedi (II, 26).

Wo'zinin' *iyi* di'm *bos* yeken (II, 28).

Sh. Seytov wo'zinin' "Xalqabad" romani'nda frazeologiyali'q so'z dizbeklerin sheber paydalandi' ha'm ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' qa'liplesiwine, woni'n' leksikasi'ni'n' toli'qti'ri'li'wi'na belgili u'les qosqan jazi'wshi'lardan biri.

Solay yetip, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' tilinin' semantika-stilistikali'q wo'zgeshelikleri wo'zinin' ayri'qshali'g'i' menen aji'rali'p turadi'. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda qollani'lg'an so'zlerdin' ko'p ma'niligi,

metaforalar, jazi'wshi'ni'n' jeke stiline ta'n metaforalar, metonimiyali'q xi'zmette qollani'lg'an so'zler, sinekdoxali'q xi'zmette jumsal'g'an so'zler u'yrenildi.

Sinonimlar, antonimlar, omonimlar din' jumsal'w wo'zgesheligi u'yrenildi. Soni'n' menen birge shi'g'armada qollani'lg'an go'nergen so'zler ha'm frazeologizmlar de u'yrenilip shi'g'i'ldi'. Romanda wolardi'n' qollani'li'wi' ju'da' jiyi ushi'rasadi'. U'yreniw bari'si'nda wolardi' frazeologiyali'q wo'tlesiwler (qoy awzi'nan sho'p almaytug'i'n), frazeologiyali'q birliklar (ko'zi tu'siw), frazeologiyali'q dizbeklar (qoli'n juwi'rtti') tu'rinde u'sh toparg'a bo'lip u'yrendik.

III Bap. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda qollani'li'wi' sheklengen so'zler

Jazi'wshi'ni'n' izertlenip ati'rg'an shi'g'armasi'nda qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'na kiretug'i'n, biraq a'debiy tildin' so'zlik qori'nan wori'n almag'an, qollani'li'w wo'risi sheklengen, a'debiy tilde wo'nimsiz jumsalatug'i'n, jeke qaharmanlar tiline ta'n so'zler de ushi'rasadi'. Bunday so'zlerdin' topari'na awi'zeki so'ylew tili birlikleri, varvarizmler ha'm vulgarizmler, ka'siplik so'zler, jargonlar, tabu ha'm evfemizmler kiredi. Jazi'wshi' bunday so'zlerdi qaharmanlardi'n' minez-qulqi'n, ta'biyati'n, romandag'i' waqi'yag'a wo'tkirlik ma'ni beriw ushi'n sheberlik penen paydalang'an.

3.1. Awi'zeki so'ylew tilinin' birlikleri

So'ylew tili – bul xali'qti'n' ku'ndelikli turmi'sta bir-biri menen tuwri'dan-tuwri' qatnas jasawi'ni'n' aktiv formasi'. Woni'n' tiykari'n tilde uluwma qollani'li'wshi' so'zler quraydi'. So'ylew tilinin' leksikasi'nda tek uluwma qollani'li'wshi' so'zler g'ana yemes, soni'n' menen birge a'debiy tildin' leksikali'q normalari'na juwap bere almaytug'i'n so'zler de ushi'rasadi'.

Qaraqalpaq tilinin' awi'zeki so'ylew tilinin' leksikasi'na ta'n so'zler emocionalli'q-ekspressivlik ma'ni ayri'qshali'g'i'na iye boli'p keledi. Wolarda ko'binese kemsitiw, kishireytiw yamasa sog'an usag'an qanday da bir wo'tkir ma'ni sezilip turadi'. Bul toparg'a kiretug'i'n so'zler jazi'wshi'ni'n' so'z qollani'wi'ndag'i' wo'zine ta'n wo'zgesheligin ani'qlawg'a ja'rдем beriw menen birge wo'zinin' ta'sirliligi menen ko'zge taslanadi'.

A.Bekbergenov so'ylew tilin yeki tu'rge aji'rati'p qaraydi'. 1) Padio, televideniede diktör, peporter, kommentatorlardi'n', ji'ynali'slardag'i' bayanatshi'lardi'n' so'ylewi. Bunday so'ylew jazba a'debiy tilge

tiykaplani'p, woni'n' normalari'n saqlaydi'; 2) Qa'dimgi wo'z ara so'ylesiw.¹

Romanda qollani'lg'an awi'zeki so'ylew tilinin' birliklerinin' wo'zinshelik wo'zgesheliklerin u'yrengenimizde wolarda to'mendegidey toparlarlarg'a bo'lip qaradi'q:

1) Awi'zeki so'ylew tilinin' fonetika-intonaciyali'q wo'zgesheliklepi. So'ylew tilinde so'zlepdin' ayti'li'wi', so'ylew intonaciyasi' u'lken xi'zmet atqapadi'. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda qaharmanlardi'n' so'ylew tilinde fonetika-intonaciyali'q wo'zgeshelikler ju'da' ko'pligi menen aji'rali'p turadi'. Bul wo'zgesheliklerdin' wo'zi bir neshe bo'leklerge bo'linedi.

a) so'zdegi ayi'pi'm seslepdin' wori'n almasi'wi', yag'ni'y dublet so'zlerdin' (vapiantlar) aji'pati'lmawi'. Mi'sallar:

Api'rmay, (yapi'rmay) mi'naw soni' yesime saldi'-aw, ha'r zamang'a bir zaman degen, bolshoydi'n' iyti qalmay izime tu'sip, yendi sol qasqi'r wo'zim boli'p turman (II, 3).

Yel degennin' qa'diri Berdika'rimnin' sanasi'na shi'n ma'nisinde jan'a ji'lt yetkendey boli'p yedi, *liykin*, (lekin) so'nip qaldi' (II, 6).

Qoy, men Kushkag'a jeteyin de poezdg'a minip, *duppa-duwri'* (tuppa-tuwri') Sharajawg'a tartayi'n (II, 6).

Mi'nalarg'a yesittirip-aq: «*soni'-a'm* jaza almaysan' ba, *wa'y*, (way) *bi'layg'o!*» dep ati'r yedi Jan'abayg'a (II, 20).

Biraq, biz mug'allimbiz, mug'allimnin' aldi'nda partag'a woti'rdi'n'i'z ba, kim bolsan'i'z da balasi'z, tak chto, *g'oshshi'n'i'z* (qosshi'n'i'z) joq bunda (II, 21).

Bu, azanli' berli shi'dayman, bular woynap woti'r ma deymen, *aynaldi'ra* (aylandi'ra) beresiz miydi Nazarbaydi'n' *diyirmani'nday* (digirmani'nday) yetip, aynaldi'ra beresiz! (II, 21).

- *Dabay*, (davay) bozg'a tari' shashami'z?! (II, 32).

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкис: Қарақалпақстан. 1990. –Б.3-18.

Isin *sotqa* (sudqa) wo'tkerip, wo'zin Qaraqalpaqstannan da shi'g'ari'p jiberemiz (II, 108).

- *Yazaman*, (jazaman) hawwa, *yazbay* (jazbay) nesi bar! (II, 21).

a') so'zdegi ayi'pi'm seslepdin' tu'sip qali'wi'. Mi'sallar:

Bayag'i' sonarg'a shi'qqani'mda, qasi'mda Barli'qbay, Ja'liy maqsi'm da bar yedi-aw, qarshi'g'alar bir qasqi'rdi'n' izine tu'sti-aw, sonda bu'rkit bu'rgen ko'kjaldi'n' tisi a'tirapi'na iyt barg'anda *u'seytip* (usi'lay yetip) saqi'ldap yedi (II, 3).

Bu'ytip (bulay yetip) ju'rgenshe, yelsiz, watansi'z... (II, 3).

«*Bersembeken*, (bersembe yeken) *bermesembeken?!*» (bermesembe yeken) «bereyin» dese Amangeldinin' a'kesinen qalg'an birden-bir ni'shan, «ta'wekel» dep hayal worni'nan turdi'dag'i', qorji'ndi' a'kelip: - Gu'nani' ko'p islegen, ko'p yel tonap, ko'p qang'a batqan qarali' yedi (II, 6). «Arqa muz degen bar deydi, qi'si'-yazi' muzi' yerimesemish, shuyaqlarda jasag'anlardi'n' da a'rmani' *barmeken*», (barma yeken) dep boli'p, «haw, wonda paxta pispey *qaladi'g'o!*» (II, 16).

Izbasqan buni'n' bul ga'plerinen buni' da *soyaqlar* (sol jaqlar) menen baylani'sti'ri'p turg'an birew bar yekenin bildi, biraq wo'zi aytpag'an son' soramadi' (II, 9).

- *Neg'i'p* (ne qi'li'p) ju'rgenin'izdi siz wo'zin'iz bilesiz, buni' men betin'izge baspayman (II, 10).

Shi'g'i'sta yaponlar, bati'sta nemisler pi'shaqti' kimgе qayrap ati'r, a'lbette, baylarg'a *yemesg'o*, (emes qoy) bolshoylarg'a! (II, 11). - Mi'nan' qaran', Berdika'rim ag'a, men buni'n' Yevropasi'n gezgen adamman, Zu'bayda ushi'n Xalqabadqo, Xalqabad, Alyaskani' bilmeysiz siz, Amerikani' bilmeysiz, Sibirdi *bilesizg'o...* (bilesiz g'oy) (II, 15).

Appi'rmay bala, go'zzaldi'n' go'zzalli'g'i'n aytami'z dep, kelinlerge, *neg'i'g'an* (ne qi'lg'an) kelin, ba-ay, Haytmurattay bir piltaban diyqanni'n' ju'nles bilegin jastani'p ati'rg'an birewdin' go'zzalli'g'i'n aytami'z dep dinnen de shi'g'i'p boldi'q-aw! (II, 14).

- Qa'legende qanday, a'llette, qa'leymiz, so'ytesse'n'iz (solay yetin'iz) de g'oshshi'm! (II, 20).

- Sizler bul ka'msiyasi'zlar (komissiyasi'zlar) ma, ya bir miy aylandi'rg'i'sh birewsizler me?! (II, 21).

Qarabekov: «Sizin' wo'zi awi'li'n'i'z qaerde?!» (qay jerde) dep sorag'an yeken (II, 26).

a') so'zdegi ayi'pi'm seslepdin' qosi'li'wi'. Mi'sallar:

- Yazaman, hawwa, (awa) yazbay nesi bar! (II, 21).

Qunnazar aqsaqaldi', shul arqali' awi'ldi'n' ken'es hu'ku'wmetin (hu'kimetin) qorladi'n'i'zlar, men buni' bu turi'si'nda qoymayman, yazaman da jan'ag'i' xorlap jibergenlerin'izdin' ha'mmesine qol qoydi'ri'p, aydayman joqari'g'a... (II, 21).

Sizler jan'ag'i' adamlardi' bir ji'ldan beri sawatlandi'ra almasan'i'z, biz bir aydan ba'rin zawlati'p gaziyt (gazet) woqi'ytug'i'n yetip beremiz (II, 20).

Jumag'ulov «ku'n bataman degenshe barli'q komsomol, mektep woqi'wshi'lari'n «ju'z pi'rasent (procent) ma'bilizabat» yetip, bir u'yde bir de a'lepshe xati' bar kitap qaldi'rmay, mekteptin' aldi'na u'yiwdi» buyi'rdi' (II, 18).

Soni' jag'aladi' da ju'rip woti'rdi', iyininde ayqara taslang'an qorji'n, qarsaq jortpas qaran'g'i'da, tu'lki jortpas tu'neyde ketip barati'r, ketip barati'r, gellesinde mi'n'san yeki qi'yal: «appi'rmay (yapi'rmay) bala, jan'ag'i' hayaldi'n' wo'z yelinde ju'rip, yelin sag'i'ni'wi'n-ay, u'hh!...» (II, 6).

Shi'g'armada so'z yetilip ati'rg'an waqi'yalar ja'miyetke rus tilinin' ta'sirinin' ku'sheyiw procesi baslani'w waqti'n su'wretlegenlikten, ayi'ri'm rus tilinen kirgen so'zler sol turi'si'nda qollani'lmastan, ayi'ri'm fonetikalik wo'zgeshelikler menen, jergilikli til ni'zamli'qlari'na sa'ykes ayti'li'wda sol wo'zgesheliklari menen qollani'lg'ani'n ko'riwimizge boladi'. Mi'sallar:

- Ja-aq, wol qi'yti'rli'g'i'n'i'z (xitri'y) wo'tpeydi, - dep yedi (II, 27).

– Jaq, jaq, mag'an wonday *paltay-shaltayi'n'* (boltay) wo'tpeydi, ko'rshi... (II, 28).

– Wolay bolsa biz sizin' *niyakoy* (ne kakoy) g'oshshi'-poshshi'n'i'z yemespiz, - dep ga'p qosti' «wo'zimizdin' Shananni'n' balasi'» dep woti'rg'an qi'zi'l beti (II, 21).

– Sizler bul *ka'msiyasi'zlar* (komissiya) ma, ya bir miy aylandi'rg'i'sh birewsizler me?! (II, 21).

«bul ka'misiyag'a qosi'p jibergen *inkibinin'* (NKVD) jansi'zi'» dep qapi'ltti' (II, 23).

Biykar aytasan' jan'ag'i'ni', sen sayasiy *neg'i'rami'tni'y* (negramotni'y) adamsan' (II, 28).

– *Dabay*, (davay) bozg'a tari' shashami'z?! (II, 32).

Isin *sotqa* (sudqa) wo'tkerip, wo'zin Qaraqalpaqstannan da shi'g'ari'p jiberemiz (II, 108).

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda awi'zeki so'ylew tilinin' birliklerine kiretug'i'n mi'sallar ju'da' ko'p. Bul mi'sallar izertlenip ati'rg'an temani'n' basqa da bo'limlerinde qarasti'ri'lg'anli'qtan, barli'g'i'n ko'rip shi'g'i'wdi' maqul ko'rmedik. Atap aytqanda, turaqli' so'z dizbeklerinin', yerkeletiwshi ha'm kishireytiwshi formalardi'n', tabu ha'm evfemizmler ha'm basqa da elementlerdin' awi'zeki so'ylew tiline ta'n tu'rleri bar.

3.2. Varvarizm ha'm vulgarizmler

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' so'zlik qurami'nda awi'zeki so'ylew tilinde ushi'rasatug'i'n, biraq a'debiy tildin' normalari'na qarama-qarsi' keletug'i'n varvarizm ha'm vulgarizmler so'zler ushi'rasadi'. Sh. Seytov varvarizm so'zlerdi a'debiy shi'g'armadag'i' waqiyani' ko'rkem su'wretlewde, da'wir shi'nli'g'i'n ashi'p beriwde, qaharmanni'n' minez-qulqi'n, woy-wo'risin woqi'wshi'g'a ta'sirli yetip jetkeriwde wori'nli' paydalang'anli'g'i'ni'n' gu'wasi' bolami'z. Mi'sali: - Bayi'si'n *pajali'sta*, ha'rkim islegenine qaray tisleydi, biraq

kulaqqa aynalmaydi', adam jumsamaydi', qan sori'maydi'(I.20). –*Voobche*, wo'zin' bolmaytug'i'n balasan' mi'lti'qsi'z da u'y bolameken,- degeni menen, Muratti'n' wo'zinde de mi'lti'q joq yedi (I.61). – Senin' wo'zin' *interesni'y* jigit yekensen', Ma'diyar! (I. 21). – *Voobchem*, quri' shabi'spa boldi', Sari' atawg'a shekem shapti'q-a' (I.22). Bul mi'sallarda *pajali'sta*, *Voobche*, *interesni'y Voobchem*,so'zleri wori's tiline ta'n so'zler boli'p yesaplanadi'. Jazi'wshi' emocionalli'q ta'sirlilikke yerisiw, qaharmanni'n' minez-qulqi'n, haqi'yqi'y kelbetin ashi'p beriw ushi'n diologlarda varvarizm so'zlerdi wori'nli' paydalang'an.

Sh. Seytovti'n' so'z qollani'w sheberligin usi' shi'g'armada qollani'lg'an vulgarizm so'zlerden de ko'remiz.

Sh. Seytovti'n' "Xalqabad" romani'nda a'debiy tildin' wo'lsheplerine qarsi' keletug'i'n vulgarizmler yag'ni'y g'arg'i's ha'm turpayi' so'zler de ushi'rasadi'. Wolar tiykari'nan yeki tu'rde ushi'rasadi'. 1. Qaharmanni'n' tilinen ayti'lg'an g'arg'i's so'zler. Mi'asli': *Uyin' jang'i'rdi'n' uyqi'si' da joq!* (I.3). – *Wo'lim*, sorap alag'oy berse! –dep mi'sqi'lli' ku'ldi. *La'tte pa'm!* so'yleme!... Meni tani'p qoyg'an qusaydi'. (I/11). Buni'n' g'oy, qoli'nan hesh na'rse kelmeydi hu'kiwmetke de jag'i'p ju'rgen joq biraq naysapti'n' shawqi'mi' jaman "jin'g'i'l desen', qi'rg'i'n" deydi, qori'g'ani' "go'ne kesegi" *simsik, tufiw!* (I.4). Bul mi'sallarda *Uyin' jang'i'rdi'n'*, *Wo'lim*, *La'tte pa'm! simsik, tufiw!* So'zleri arqali' qaharmanni'n' unamsi'z qi'li'qlari'n su'wretlep woqi'wshi'g'a wog'an degen jek ko'riwshilikti payda yetedi.

2. Qaharman tilinen ayti'li'p adamni'n' minez qulqi'ni'n' kemshiligin bildiretug'i'n turpayi' so'zler Mi'sali': - Ba'ri wo'zinin' paydasi' yekenin tu'sinse bul *geshsheler!*... degen qi'yal wo'tti (I.4). – Awi'l basi'na bir qi'zi'l sha'pekten qaramaydi', solardi'n' da qayda ju'rgenin bilmeysiz, *la'ttepa'mler!* (I.10). Bir qoti'rt yeshkin'iz joyti'lse, pa, izlep biler yedin'iz-aw, qayda ju'rgenin, *simsikler!* (I.10). Bul mi'sallardag'i' *geshsheler!*... *la'ttepa'mler! Simsikler* so'zleri arqali' bir qaharmanni'n' ko'pshilikke degen jek ko'riwshiligin bildiriw ushi'n wo'tkirlestirip qollanadi'.

Qaharmanlardi'n' bir-biri menen so'ylesiwindegi leksikali'q jaqtan usi'nday wo'zgeshelikti da'l ko'rsetiw ushi'n Sh.Seytovti'n' so'ylew tilindegi vulgarizm so'zlerdi de qollang'an.

“Xalqabad” romani'nda jumsal'g'an varvarizm ha'm vulgarizm so'zleri belgili bir stilistikali'q maqsetlerde bayanlani'p ati'rg'an waqi'yalardi'n' worni' ha'm waqti'na baylani'sli' qollani'lg'an. Jazi'wshi' a'debiy shi'g'armadag'i' waqi'yani' ko'rkem su'wretlewde so'ylew tili leksikasi'na kiretug'i'n varvarizm ha'm vulgarizm so'zlerin tiyisli wori'nda qaharman tilinde qanday da bir emocionalli'q ku'sheytkish ma'ni bildiriw, woni'n' jeke ayri'qshali'g'i'n ko'rsetiw maqsetinde wori'nli' qollang'anli'g'i'n ko'remiz.

3.3. Ka'siplik so'zler

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'nda belgili bir ka'sipke baylani'sli', sol ka'sipte islewshi adamlardi'n' tilinde jumsalatug'i'n so'zler de ushi'rasadi'. Ka'siplik so'zlerdin' tiykarg'i' ayi'rmashi'li'g'i', wolardi'n' ka'siplik shekleniwshilik ha'm sa'ykes atamalardi'n' si'n'arlari' xi'zmetin atqari'wi'nda ko'rinedi.¹

Ustashi'li'q ka'sibine baylani'sli', solardi'n' tilinde jumsalatug'i'n to'mendegi so'zler jumsal'g'ani'n ko'remiz:

Ku'nlerdin' ku'ninde ku'n tiymegen u'lpildek Shiyshe qi'z pistedey muri'nlari', jipek ko'ylekleri ku'ye boli'p, *ko'rik* te basatug'i'n boli'p qaldi' (II, 35).

- *Shot* wo'tkir, - dedi jumi'si'na aylani'sa berip (II, 39).

Ustani'n' qoli'nan *sho'kkishi* tu'sip kete jazladi' (II, 35).

Qurban *usta* da, hayali' Gu'lziyra da mardi'yi'si'p shi'qti' (II, 20).

Ko'rsetilgen mi'sallardag'i' «ko'rik» - temirdi qi'zdi'ri'wshi' u'skene, «shot», «sho'kkish» - ustashi'li'q qurallari'n «usta» - ustashi'li'q ka'sip penen shug'i'llani'wshi' adam ma'nilerin an'latadi'.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Н.: Билим. 1994. –Б.85.

Appi'rmay bala, go'zzaldi'n' go'zzalli'g'i'n aytami'z dep, kelinlerge, neg'i'g'an kelin, ba-ay, Haytmurattay bir piltaban *diyqanni'n'* ju'nles bilegin jastani'p ati'rg'an birewdin' go'zzalli'g'i'n aytami'z dep dinnen de shi'g'i'p boldi'q-aw! (II, 14).

Paxta yegis, u'shlew, birlew, su'digarlaw, jon'i'ri'shqa woraq, biyday woraq (II, 121).

Paxta terim baslandi', yele Dosmuxammedten xabar joq (II, 44).

Terimshilerdin' ko'bisi derlik «Gu'listan» menen shegaradag'i' to'rt gektarli'q na'ha'n *taxtali'qta* (II, 44).

Shelden bir wo'tkersek boldi' (II, 46).

Sebebi, bizin' kolxozdi'n' ati'zi'nda bunday *boli'q* paxta joq (II, 46).

Iri'm ushi'n, yegilmeytug'i'n bir *partawi'n* su'rip ketti (II, 31).

Kelgennen son'g'i' traktordi'n' birinshi talabi' – ku'ni-tu'ni paxta jerdi *su'riw* boldi' (II, 33).

Arqa rayonlardi'n' ba'rin jalpi'lamay jalpayti'p *bes qonaq* urg'ani'n yesapqa alg'an sovnarkom (II, 39).

«Barli'q *qodiren' daqi'l*, paxtani'n' kulagi'» delingen wori'sshalap (II, 105).

Wolar «*bes qonaq*»tan buri'n pisip qalar, xali'q ashi'rqamas yedi, wax-wax!... (II, 114).

Joqari'dag'i' mi'sallarda *diyqan*shi'li'q ka'sibine baylani'sli' so'zler qollani'li'p, «*diyqan*» - *diyqan*shi'li'q ka'sibi menen shug'i'llani'wshi' adam, «u'shlew», «birlew» - wo'nip shi'qqan yeginlerdi siyrekletiw, ta'rbiyalaw, «*terim*» - zu'ra'a'tti ji'ynaw, «*taxtali'q*» - ko'lemi u'lken ati'z, «*shel*» - suwg'ari'w payi'ti'nda suwdi' irkip, ati'zda saqlap turi'wshi' ati'zdi' do'gereklep islengen biyiklik, «*boli'q*» - mol zu'ra'a't, «*su'riw*» - jerdi yegiske tayarlaw, jerdi awdari'w, «*bes qonaq*» - yeginlerdi suwi'q uri'wi', 17-22-sentyabr arali'g'i'ndag'i' salqi'n ku'nler, «*qodiren' daqi'l*» - ma'deniy yeginnin' jabayi'lasqan tu'ri ha'm t.b. so'zler qollani'lg'an.

Belinde worag'i', ku'n qi'zbay turi'p, ha'mmeni *boyan*, *qami's woraqqa* saladi' (II, 30).

Balaqlari'n tu'rinip, suwg'a tu'sken *woraqshi'lar* ko'l jiyegine tu'ski chayg'a ja'n qag'i'lg'anda bir-aq shi'g'adi' (II, 31).

- Bizin' bir qashar adasi'p sizlerge barg'an yeken, malshi'n'i'z *yen sali'p* jiberipti, ko'rshi woti'ri'p, bul iytligin'iz tipti bolmaydi'! (II, 28).

Qay ku'nde de *shopan* sawatsi'z boli'wi' kerek, - dep yedi (II, 29).

Qi'si'-jazi' *aydawg'a jiberip* qoya bersen' boladi' (II, 31).

Sharwashi'li'q ka'sibine baylani'sli' «*boyan woraq*», «*qami's woraq*» - qi'sqi' wot-sho'p tayarlaw, yag'ni'y jaz aylari'nda sho'plerdi wori'w, «*oraqshi'*» - wot-sho'plerdi wori'wshi', tayarlawshi' adam, «*yen sali'w*» - mallardi' basqa mallardan aji'rati'wshi', menshiklewshi belgi sali'w, belgilew, «*shopan*» - mallardi' bag'i'wshi' adam, «*aydaw*» - gu'z aylari'nda barli'q ma'deniy yeginler ji'ynali'p bolg'an son', mallardi' wo'z yerkine qadag'alamastan, baqpastan jiberiw si'yaqli' ma'nidegi so'zler jumsalg'an.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' turmi'si'nda ji'yi qollani'li'wshi' ka'sipler bolg'an joqari'dag'i' diyqanshi'li'q ha'm sharwashi'li'qqa baylani'sli' ka'siplik so'zler menen birge ha'r qi'yli' basqa da ka'sipke baylani'sli' so'zler ushi'rasadi'. Mi'sallar:

Kolxoz bolmasi'nan ta'wir-aq buri'n Yesbergen raykom, ispolkomlarg'a bari'p: «men yendi *quwi'rdaqshi'* boli'p ju're beremen be, bir tu'sinbeslik bolsa bolg'an shi'g'ar» (II, 26).

- Stalingradti'n' jibergen won alti' motori'ni'n' biri bizge tiyse, pax-pax, - dep qumarti'p ati'r bir *traktorshi'* (II, 157).

- Xarkov *rabochiylari'nikin* qara sen (II, 157).

Azan aytqan ati' Sa'rsen bolsa da son' Ta'ten atani'p ketken *tabelshi* de partuk baylap, Shunday menen qatar ati'zg'a tu'sti (II, 136).

- Baltabay degen bar, uruwi' da joq buni'n', wo'zi tuqi'mli'qqa bir wo'zbek, wo'zi *si'rnayshi'*, wo'zi *da'pshi'*! (II, 27).

- Ibrayi'm *baqsi'* g'oy ayti'p ati'rg'an! (II, 154).

Arbakeshten shi'qqani'm menen siyasatti', zamanni'n an'g'i'si'n an'layman (II, 105).

– Men Dosmuhammed Jumag'ulovpan, mi'naw Qalbay Shanazarov, mi'na awi'ldag'i' Shanan *qassapti'n'* balasi' (II, 18).

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «quwi'rdaqshi'» - bali'q quwi'ri'wshi' adam, «traktorshi'» - traktor basqari'wshi', «rabochiy» - qarapayi'm jumi'sshi', «tabelshi» - paxta terim mapazi'nda terilgen paxtani' wo'lshep ali'wshi', «si'rnayshi'», «da'pshi'», «baqsi'» - sazende, saz shertiwshiler, «arbakesh» - arba basqari'wshi', «qassap» - mal soyi'w ka'sibi menen shug'i'llani'wshi' adamlar ma'nilerinde qollani'ladi'.

3.4. Jargonizmler

Jazi'wshi'ni'n' «Xalqabad» shi'g'armasi'nda sol da'wirdegi ayi'ri'm socialli'q toparlardi'n' wo'zine g'ana tiyisli jargon so'zler jumsalg'ani'n ko'riwge boladi'. Mi'sallar:

– Bul, nege baslanbaydi', ya *iyis shi'g'ari'p* baslaymeken! (II, 123).

– Sizler woni' aytasi'z, jasi'ri'ni'p *quran shi'qpag'a* qatnasi'p ju'r, - dep qapi'ltti' Murat ha'kkelek (II, 63). Bul mi'sallardag'i' «iyis shi'g'ari'w» - ata-babalardi' yeske ali'p, wolardi'n' ruwxina bag'i'shlani'p may ku'ydiriw ma'nisin bildirse, «quran shi'qpa» - ata-babalar ruwxina bag'i'shlang'an, wolardi'n' atlari'n atap quran su'relerin woqi'w, sadaqa beriw ma'nilerin bildiredi.

– Soni' sen Si'di'qqa isletesen', *kishi a'rwaq* Bayqadamov so'ydedi! (II, 297). Shi'g'armada sol da'wirde wornati'lg'an socialistlik du'zimdi awdari'wg'a uri'ng'an ayi'ri'm qaharmanlardi'n' wo'z tilinde «kishi a'rwaq» jargonizmi – awi'l ishindegilekles adamlardi'n' si'rttag'i' basshi'lari'ni'n' biri ma'nisinde jumsalg'an.

– Yesbergen Qosbergenov xatlansi'n, shunnan jawi'z *kulak* joq!... (II, 65). «Kulak» so'zi wo'zinin' tiykarg'i' awdarmasi' bolg'an «mush»

ma'nisinde yemes, al shi'g'arma su'wretlenip ati'rg'an da'wirdegi ja'miyetlik du'zimge qarsi', iri jer iyesi, bay adam ma'nisinde qollani'lg'an.

– Mi'na «Gu'listan»ni'n' paxtasi' degen *ag'i'p ati'r* (II, 45).

Men salma menen buqqi'shlap bari'p, demnin' arasi'nda bir pa'rto'k *yapi'p keldim* (II, 45).

Ko'zdin' tasasi'n ali'p, woqi'wshi'lari'n'di' bir *basi'p alsan'o* (II, 45). Bul mi'sallardag'i' «ag'i'w» - paxtani'n' sonday da'rejede ko'pligi, «yapi'p keliw» - urlaw, jasi'ri'ni'p teriw, «basi'p ali'w» - mektep woqi'wshi'lari'n' paxta tergiziwge tezlik penen jumsaw ma'nilerinde isletilgen.

Ne buyi'rsan' yelpildep isley beredi, biraq shamali' *qashqash* taslaydi' (II, 36). «Qashqash» jargoni'ni'n' ma'nisi narkotik wo'nim bolg'an «ko'knar» degen ma'nisti bildiredi.

«*Uri'p ketti*, paxta az» dep qarap jati'w bar ma (II, 53). Ko'rsetilgen mi'saldag'i' «uri'p ketti» dizbegi, diyqanlar tilinde jumsali'wshi' so'z boli'p, gu'zgi waqi'ttag'i' salqi'n hawa-rayi'ni'n' ta'sirinen yeginlerdin' suwi'qta wo'liwi, pispey qali'wi' ma'nisin bildiredi.

Al yendi, Ta'jimuratqa ku'n kesilip, Buxarag'a *etap* boli'p ketkeli bul ka'radan wo'tkendi qoyi'p yedi (II, 85). «Etap» - organ xi'zmetkerleri ha'm ji'nayatshi'lardi'n' so'ylew tilinde qamaq jazasi'n wo'tep ati'rg'an ji'nayatshi'lardi'n' ha'r alti' aydan qamaqxanalardi' almasti'ri'wi', ko'shiwi, wori'n almasi'wi' ma'nilerinde jargon so'z xi'zmetinde jumsalg'an.

3.5. Tabu ha'm evfemizmler

Ja'miyet rawajlani'wi'ni'n' da'slepki da'wirlerinde adamlar wo'zlerin qorshag'an wortali'qtag'i' zatlar ha'm qubi'li'slardi'n', wolardi'n' qa'siyetlerin toli'q tu'sinbey, ayi'ri'm predmet ha'm ha'diyselerdi «qa'siyetli, ka'ramatli'» dep yesaplap, woday so'zlerdi ayti'wdi' qadag'an yetiwden payda bolg'an so'zler ushi'rasadi'. Tu'rkiy xali'qlarda yerte da'wirlerden-aq, ku'yewi

yamasa hayali', wolardi'n' ata-analari', ag'ayinleri, tuwi'sqanlari'ni'n' atlari'n ayti'p shaqi'ri'w qadag'an yetilgen.

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani' tilinde bunday qadag'an yetiwden payda bolg'an tabu so'zler de ushi'rasadi':

Qaynag'a: - Shundi'y *qaynag'a*! – dep keldi Aytgu'l aq qati'n (II, 136).

Ku'yew: «Wol ku'nde usi'ndayman ba, tawdan woyi'p alg'anday botako'z nashar yedim, kempir-g'arri'si'na da jag'i'p qaldi'm, jati'p jabi'sti'» deydi, usi' ku'ngi sol *ku'yewi* yeken, si'rtta bota quwi'p ju'rgen soni'n' balasi' qusag'an (II, 5).

Bay: Jin urg'ani'n bilesen', *bayi'n'a* nege iyelik yetpeysen'?! (II, 365).

Beg: - Ne buyi'rasi'z taqsi'yi'r, *begim* sizge xi'zmet islewdi buyi'ri'p ketti, - dep, xoshmu'layi'm ji'mi'ydi' da, za'rre turi'p «oylani'n'» degendey, si'rli' bag'i's penen shi'g'i'p ketti (II, 15).

Jen'ge: Dizeleri qalti'ldap turdi', *jen'gesinin'* qoyni'nan shi'qqanda bu'ytip qori'qpas Nazarbay! (II, 48).

Kishe: *Kishem* menen Ta'jibaydi'n' ji'l sadaqasi'na ketip barati'rg'ani'mi'zda aldi'mi'zdan i'li'qqan iytler u'rip shi'g'i'p yedi (II, 266).

Kelin: Appi'rmay bala, go'zzaldi'n' go'zzalli'g'i'n aytami'z dep, kelinlerge, neg'i'g'an *kelin*, ba-ay, Haytmurattay bir piltaban diyqanni'n' ju'nles bilegin jastani'p ati'rg'an birewdin' go'zzalli'g'i'n aytami'z dep dinnen de shi'g'i'p boldi'q-aw! (II, 14).

Baja: Bes qonaq *bajan'* yemes, shaqi'rg'an wag'i'n'da nazi'rqani'p keletug'i'n! (II, 93).

Dayi': Namazxan *dayi'-jiyenleri* buni'n' u'yine jazda qi'di'ri'p kelse (II, 59).

Jiyen: Tilewbay degen jumalaq qara «*jiyenimen*» dep aldap ju'r, soni'n' malayi'... (II, 69).

Qati'n: Italiya degen jaqta boldi'm, *qati'nlari'* pul bersen', jalan'ash qursag'i' menen woynap beredi (II, 9).

Perzent: Biraq Bazar joq u'yde, wol *perzenttin'* zari' boli'p, bir ha'pteden beri Shi'bi'lashi'yi'qta tu'nep ati'r (II, 30).

Bul mi'sallardag'i' «qaynag'a» so'zi ku'yewinin' uri'wlas, awi'llas ag'alari', «ku'yew», «bay», «beg» so'zleri ku'yewi, yeri, «jen'ge», «kishe» so'zleri yer adamni'n' ag'asi'ni'n' hayallari', «kelin» so'zi wo'zinen kishi adamlardi'n' hayali', «baja» so'zi wo'z ara apali'-sin'lili yamasa uri'wlas hayallarg'a u'ylengen yer adamlar, «dayi'» so'zi anasi'ni'n' ag'asi' yamasa inisi, «jiyen» so'zi tuwi'sqan yamasa uri'wlas apa yamasa qari'ndasti'n' balasi', «qati'n» so'zi wo'z hayali' yamasa uluwma hayal adam, «perzent» so'zi na'reste, bala ma'nilerin bildiredi.

Tilde ko'pshilik jag'daylarda qanday da bolmasi'n bir predmetti yamasa qubi'li'sti', sonday-aq ha'reketti tuwri'dan-tuwri' aytpastan, woni' si'payi'li'q penen jumsarti'p, yekinshi so'zler arqali' beriletug'i'n wori'nlardi' ko'remiz.¹ Bunday predmetti yamasa qubi'li'sti', sonday-aq ha'rekettin' tuwri'dan-tuwri' atalmastan, jumsarti'li'p, yekinshi atama menen atali'wi' evfemizm dep ataladi'. Ha'r bir tildin' so'zlik qurami'nda ushi'rasatug'i'n evfemizmler qollani'li'p, tildin' ma'deniy da'rejesinin' arti'wi'na ja'rdem beredi. Jazi'wshi'ni'n' «Xalqabad» romani' tilinde qaraqalpaq tili leksikasi'ni'n' bayli'g'i'nan derek beretug'i'n evfemizm so'zler de ushi'rasadi'. Mi'sali':

Sonda ayi'-ku'ni pitip woti'rg'an nashar yeken, ko'p wo'tpey *ko'z jari'p*, ul tuwi'p, «elge aman bararman» degen niyet penen Amangeldi dep at qoyadi', sol Amangeldisi ha'zir Ashxabadta NKVDda islep ati'r yemish (II, 5).

Jasi' wo'tip ketken sawatsi'zdi' bilimlendiriw *san'i'rawdi'n'* qulag'i'n ashqannan qi'yi'n (II, 25).

«buni'n' hayali'ni'n' tek ju'zi shi'g'ar ji'lti'rap ju'rgen, *juqa jerleri* ko'k talaq shi'g'ar qamshi'dan!...» degen ku'lkili woy kele berdi (II, 50).

Sayi'mbet ag'a, tag'i' da jalan' ayaq qali'wdan qori'qpayman, ti'r-ti'rg'a u'yrengen *arti'm* (II, 81).

¹ Бердимуратов Е. Хэзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. —Нөкис: Қарақалпақстан. 1968. —Б.127.

Ayxan yele de *ko'zlini* jetep kelip, da'n menen tartqi'shti' tutti'rsa tamam, tawi'spag'ansha, ya birew jetep a'ketpegenshe tarti'p turg'ani' turg'an (I, 39).

Bul mi'sallardag'i' *ko'z jari'w* degen so'z dizbegi *tuwi'w*, *san'i'raw* so'zi *geren'*, *ko'zli* so'zi *soqi'r*, *juqa jerleri*, *arti'* so'zleri *jambasi'* so'zlerin almasti'ri'p, si'payi'li'q penen qollani'lg'an.

Solay yetip, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' tilinde funkcionalli'q jaqtan sheklengen leksikani'n' jumsali'wi' wo'zinin' ayri'qshali'g'i' menen aji'rali'p turadi'. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda qollani'lg'an awi'zeki so'ylew tilinin' yelementleri, vulgarizmler ha'm varvarizm, ka'siplik so'zler, jargonizmler, tabu ha'm evfemizmler, u'yrenildi juwmag'i'nda to'mendegiler ani'qlandi'.

Awi'zeki so'ylew tilinin' birlikleri u'yrenilgende, wondag'i' seslerdin' wori'n almasi'w qubi'li'si' (api'rmay-yapi'rmay, liykin-lekin, g'oshshi'-qosshi'), so'zge ayi'ri'm seslerdin' qosi'li'wi' (hawwa-awa, appi'rmay-yapi'rmay) ayi'ri'm rus tilinen kirgen so'zlerdin' jergilikli til wo'zgeshelikleri menen ayti'li'wi' (pi'rasent-procent, ka'msiya-komissiya) si'yaqli' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri ani'qlandi'.

Varvarizmler ha'm vulgarizmler u'yrenildi.

Ka'siplik so'zler tiykari'nan diyqanshi'li'q, ustashi'li'q, sharwashi'li'q ka'siplerine baylani'sli' leksikali'q birlikler ani'qlandi'.

Jargonlardi'n' ma'nilerine ani'qlamalar berildi.

Tabu ha'm evfemizmler ani'qlandi'.

Juwmaq

Ha'r qanday tildin' ja'miyetlik, a'meliy, ilimiy bahali'li'g'i' woni'n' birliklerinin' belgili bir tu'siniklerdi an'lati'wi' menen belgilenedi.

Ha'r qanday a'debiy tildin' tariyxi'nda woni'n' qa'liplesiwinde ko'rkem so'z sheberleri shayi'rlar da, jazi'wshi'lar da belgili xi'zmet atqaradi'. Wolar wo'z shi'g'armalari' menen a'debiy tildegi normalardi'n' qa'liplesiwine jan'a bag'dar beredi, normalardi' jetilistiredi. Sonli'qtan da qa'legen jazi'wshi' yamasa shayi'r shi'g'armalari'ni'n' tilin, wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye.

Qaraqalpaq a'debiyati'nda Sh. Seytov ayri'qsha wori'n' iyeleydi.

XX a'sirdegi qaraqalpaq shayi'r ha'm jazi'wshi'larni'n' qatari'nda Sh.Seyitovti'n' shi'g'armalari', a'sirese woni'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'ni'n' wo'zine ta'n leksika-semantikali'q wo'zgeshelikleri ayri'qshali'q belgileri menen ko'zge tu'sedi.

Mine biz bul jumi'sta Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'n, wondag'i' qollani'lg'an leksemalar, wolardi'n' ma'nilerin analizledik. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'n ilimiy jaqtan talki'law ushi'n to'mendegi jumi'slar islendi.

Jazi'wshi'ni'n' atalg'an shi'g'armasi'nda sa'wlelengen waqi'yalar XX a'sirdin' 20-60-ji'llari'ndag'i' ha'zirgi Kegeyli rayoni'na qarasli' Xalqabad qalasi' ha'm woni'n' a'tirapi'ndag'i' awi'llarda boli'p wo'tedi. Shi'g'armada sol da'wir koloritin beriw ushi'n ha'r qi'yli' leksikali'q birlikler, leksemalar qollani'lg'an. Mine biz bul tillik wo'zgesheliklerdi ashi'p ko'rsetiw ushi'n, jumi'sti' tiykarg'i' 3 bapqa bo'lip qaradi'q.

Birinshi bapti' so'zlik qurami'n ani'qlawg'a arnadi'q. Bap tiykarg'i' 2 bo'limge, wo'z so'zlik qatlamg'a ha'm basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zlerdi, wolardi'n' qollani'li'wi'n u'yreniwge arnalg'an. Bapta leksemalar qatlami' tematikali'q toparlarg'a bo'lip u'yrenilgende, shi'g'armada sa'wlelengen

da'wirdegi social-ekonomikali'q, siyasiy-ja'miyetlik ha'm ma'deniy turmi'sti'n' barli'q tarawlari' boyi'nsha qollani'lg'an so'zler, sol da'wirdegi jer-suw atamaları', ruwli'q birlespeler ha'm milletler, at qoyi'w ma'deniyati'na baylani'sli' so'zler ani'qlandi'.

Yekinshi bapta shi'g'armada jumsalg'an so'zlerdin' semantika-stilistikali'q wo'zgesheliklerin u'yrendik. Shi'g'armadag'i' qollani'lg'an leksemalardi'n' semantikalq wo'zgesheliklerin ani'qlawda so'zlerdin' ko'p ma'nililigi, so'zlerdin' metaforali'q, metonimiyali'q ha'm sinekdoxali'q usi'llar menen awi'spali' ma'nilerde qollani'li'wi', sinonim, antonim, omonim, da'wir wo'zgesheligin ko'rsetiwshi go'nergen so'zler ha'm turaqli' so'z dizbekleri u'yrenildi, wolardi'n' shi'g'armada qollani'li'w ayri'qshali'qlari' ko'rsetildi. Shi'g'armani' tali'qlag'ani'mi'zda tildin' ko'rkemlew qurallari'n wori'nli' sheber paydalang'anli'g'i' birden ko'zge tu'sedi. Shi'g'armada qollani'lg'an bul so'zler XX a'sirdin' 20-60-ji'llari'ndag'i' waqi'yalardi' su'wretlewge, qaytalanbas qaharmanlardi' jasawg'a ta'sir yetken.

U'shinshi bapti' shi'g'armadag'i' jumsalg'an funksional sheklengen leksikani'n' qollani'li'w wo'zgesheliklerin u'yreniwge arnadi'q. Shi'garmada jumsalg'an awi'zeki so'ylew tilinin' birlikleri, turpayi' so'zler, ka'siplik so'zler, jargon, tabu so'zler u'yrenildi ha'm mi'sallar ja'rdeminde talqi'landi'. Bul toparg'a kiretug'i'n so'zler shi'g'arma qaharmanlari'ni'n' xarakterin ashi'p beriwde, da'wir wo'zgesheliklerin ko'rsetiwde u'lken rol woynag'an.

Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi'n izertley woti'ri'p, to'mendegidey juwmaqlar jasawg'a boladi':

1. Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani'ni'n' leksikasi', wonda qollani'lg'an wo'z so'zlik qatlamg'a tiyisli so'zler sol waqi'yalar su'wletlengen da'wir haqi'yqatli'g'i'n ashi'wg'a belgili da'rejede ta'sir yetken.

2. Rus ha'm hind-evpora tillerine tiyisli so'zler romanda ko'p ushi'rasadi'. Bul sol da'wirdegi ja'miyettegi siyasiy, social-ekonomikali'q, ma'deniy jag'daylar menen ti'g'i'z baylani'sli'.

3. Leksemalardi'n' semantika-stilistikali'q wo'zgesheligi sonnan ibarat, shi'g'armada qollani'lg'an so'zlerdin' ko'p ma'nililigi, sinonim, antonim, omonim, go'nergen so'zler ha'm turaqli' so'z dizbekleri ishinde jazi'wshi'ni'n' jeke «ustaxanasi'na» tiyisli birlikler de ushi'rasadi'. Bul so'zler jazi'wshi'ni'n' so'z qollani'w sheberligin ko'rsetedi.

4. Funkcional sheklengen leksikag'a tiyisli elementler shi'g'armada ayri'qsha formalarda qollani'lg'an ha'm wolar qaharman obrazlari'n jasawda, wolardi'n' xarakterin ashi'p beriwde ha'm sol da'wir ko'rinishin si'patlawda ju'da' wo'nimli ha'm qoni'mli' jumsalg'an.

Uluwma juwmaqlasti'ri'p aytqanda, Sh.Seyitovti'n' «Xalqabad» romani', woni'n' tillik wo'zgeshelikleri wo'zinin' tarti'mli'li'g'i', so'zlerdi qollani'wdag'i' jeke wo'zgeshelikler, stillik ayri'qsha qa'bilet penen jumsali'wi' ayqi'n ko'rinip turadi'.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar:

I. Wo'zbekistan Respublikasi' Prezidenti I. A. Karimovti'n' shi'g'armalari'

1. Каримов И. А. Ўзбекистанның өзиниң жаңаланыўы ҳәм раўажланыў жолы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1993.
2. Каримов И. А. Баркамал авлод Ўзбекистон тарраққиятининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997.
3. Каримов И. А. Ўз келешегимизди өз қолымыз бенен қурып атырмыз. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1999.
4. Каримов И. А. Жоқары манаўият жеңилмес күш. - Нөкис: Қарақалпақстан, 2008.

II. Monografiya, sabaqli'q, toplan ha'm grammatikalar

5. Абдиназимов Ш. Бердақ дәрәтпелериниң фонетикасы. - Нөкис: Билим, 1994.
6. Абдиназимов Ш. Бердақ ҳәм қарақалпақ жазба әдебий тили. - Нөкис: Билим. 1997.
7. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Ташкент: Фан, 2006.
8. Абдиназимов Ш. Сөзлерим мерўертдур айтылған ҳәр бир. - Нөкис: Билим, 1997.
9. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. –Нөкис.: 2005. –118 б.
10. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
11. Бекбергенов А. Қарақалпақ тили стилистикасы. -Нөкис: 1990.
12. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1968.

13. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональ стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўы. - Нөкис: 1973.
14. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис: 1994.
15. Da'wletov A. Til bilimi tiykarlari'. -No'kis.: 2013.
16. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1989.
17. Мәмбетназарова Г. Ибрайым Юсуповтың қосықларында дөренди атаўышлардың стильлик қолланылыўы. - Нөкис: 1994.
18. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань: 1976. – С.221-226.
19. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. - Нөкис: Билим, 1995.
20. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис: Билим, 2004.
21. Рахматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тошкент.: Университет, 2007, –159 б.
22. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
23. Убайдуллаев Б.Г. Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде алмасықлар. -Нөкис: Қарақалпақстан. 64 б.
24. Ҳамидов Ҳ. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1985.
25. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.
26. Ҳамидов Ҳ. Каракалпакский язык XIX вв начало XX века по данным письменных документов. -Ташкент: Фан, 1986.

27. Хамидов Х. Рукописное наследие Бердаха. – Нукус: Билим, 1995.

III. Ko'p tomli'q kitaplar

28. Баскаков Н.А. Караркалпакский язык. Т.І. Материалы по диалектологии. –М.: 1951. 398 с.
29. Баскаков Н.А. Караркалпакский язык. Т.ІІ. Фонетика и морфология. – М.: 1952. 432 с.
30. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. // ИСГТЯ. ч. IV. Лексика. –М.: Наука, 1962.

IV. Dissertaciya ha'm avtoreferatlar

31. Абдиназимов Ш. Язык произведений Бердаха. Автореф. дис. ...докт. фил. наук. - Нукус. 2001.
32. Алланазаров Е.Е. Қорақалпоқ тилида метафораларнинг стилистик қўлланилиши (Т.Жумамуратовнинг поэтик асарлари асосида). Филол. фан. номзоди...дис. автореф. –Нукус.: 2002.–22 б.
33. Бекбергенова З. Ҳазирги заман қарақалпақ поэзиясында халық аўызеки поэтикасының дәстүрлери (70-80-жыллар). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 1995.
34. Гайлыева О. Ҳазирги қарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық хәм формалық қәсийетлери (1970-2000-жыллардағы еркин қосық хәм насырый қосықлар). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 2006.
35. Диланов Б.Г. С.Мажитовнинг ижоди ва қорақалпоқ адабий тили. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2012. – 23 б.
36. Досимбетова А. А. Шаўдирбой Сейитов лирикасида бадий шакл (анъанавий ва янги шакллар уйғунлиги, ифода усуллари, эркин

- шеърларнинг шаклий хусусиятлари). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 2008. 23 б.
37. Ембергенова М.А. Синонимика падежных конструкций в современном каракалпакском языке. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Нукус.: 2001. –21 с.
 38. Қарлибаева Г. Ажиниёз асарлари тилининг фонетик-морфологик тавсифи. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2002.
 39. Қудиярова Ш.Т. Қорақапоқ ва қозоқ тилларининг сўзларининг лексик-семантик хусусиятлари. Филол. фан. номзоди...дис. автореф. –Нукус.: 2006. –25 б.
 40. Сайтов Д. Язык каракалпакских поэтов XVIII-XIX вв. Автореф. дис... канд. фил. наук. -Алма-Ата. 1971.
 41. Убайдуллаев Б.Г. XIX аср қорақалпоқ мумтоз шоирлари асарлари тилида олмошларнинг лексик-грамматик хусусиятлари. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2006.
 42. Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. докт...дис. автореф. –Ташкент.: 2009. –48 с.
 43. Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Нукус.: 2001. –22 с.

V. Jurnal ha'm toplam maqalalari'

44. Бекбергенов А. Синонимлер ҳам антонимлер. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. -Нөкис: 1971.
45. Бекбергенов А., Бекбергенов Т. М.Дәрибаев прозасының гейпара тил өзгешеликleri. // «Әмиўдәрья», 2000, №3.
46. Бердимуратов Е. Жийен жыраў шығармалары тили ҳақында. // Ж. Әмиўдәрья. -1958. -№4. -Б.107-114.

47. Бердимуратов Е. Көркем әдебиет стилинің тийкарығы өзгешеликтери.
// Ж. «Әмиўдәрья», 1973. №5.
48. Доспанова Д. Жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың орыс тилиндеги шығармаларының миллий лексикасы мәселесине. // Қарақалпақ тилинің мәселелери. Илимий мақалалар топламы. Нөкис, 1999.
49. Насыров Д., Доспанов О. Қарақалпақ әдебий тилиндеги сөзлердиң стильлик мәнисине қарай бөлиниўи. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. -Нөкис: 1971.
50. Ниязов Ә. Әжинияз шығармалары тили ҳәм оны изертлеў ҳәм оқытыў мәселелери. // «Қарақалпақстан муғаллими», 1997, №1-2.
51. Ниязов Ә. Әжинияз шығармалары тилинің хусуўый белгилери жөнинде. // «Әмиўдәрья», 2000, №6.
52. Оразымбетов А., Садықова Р. Әжинияз шығармаларында метафоралардың қолланылыўы. // Қарақалпақ тилинің мәселелери. Илимий мақалалар топламы. - Нөкис: 1999.
53. Устаз (Академик А.Дәўлетовтың 60 жыллығына арналған илимий мақалалар топламы). –Нөкис.: 2010. –75 б.

VI. So'zlikler

54. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис.: Қарақалпақстан, 1985. –156 б.
55. Қалендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. – Нөкис.: Қарақалпақстан, 1990, –227 б.
56. Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги. –Нөкис.: Қарақалпақстан, 1990, –399 б.
57. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –Т. I. –Нөкис.: Қарақалпақстан, 1982.
58. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –Т. II. –Нөкис.: Қарақалпақстан, 1984.

59. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Т. III. –Нөкіс.: Қарақалпақстан, 1988.
60. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Т. IV. –Нөкіс.: Қарақалпақстан, 1992. –400 б.
61. Құдайбергенов М., Баширов Т. Қарақалпақ тили антонимлеринің қысқаша сөзлігі. –Нөкіс.: Билим, 1995, –104 б.
62. Qudaybergenov M., Karamatdinov B., Allamuratov N. Qaraqalpaqsha-russha qısqasha so'zlik. –Tashkent.: Muharrir nashriyoti, 2009, –68 b.
63. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлігі. –Нөкіс.: Қарақалпақстан, 1979, – 228 б.
64. Насыров Д., Айымбетов М. Бердақ таңдамалы шығармаларының алфавитли жийилик сөзлігі. -Нөкіс: 1993. -128 б.

VII. Internet saytlari'

www.wikipedia.org.

www.jazykoznanie.ru/ 385/

www.lingling.ru/

[www.finno-ugru. ru](http://www.finno-ugru.ru)

<http://ruskiyyazik.ru/927/>